

Fig. 1. Kirken set fra Hærvejen med østre kirkegårdslåge. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from hærvejen with the eastern churchyard gate.*

RANDBØL KIRKE

TØRRILD HERRED

Den lille kirke ved Hærvejen er opført ved foden af en stor oldtidshøj, Kong Rans Høj. Den nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Oldemoder (o. 1380), hvor afgiften er sat til to skilling sølv (jf. s. 1016 og 2533).

Sognets tidligere udstrækning. Det vidtstrakte sogn ligger på den jyske højderyg. Østre skel dannes af Vejle Å, der strømmer mod øst, det nordre skel af Vandel Bæk, som løber mod vest. Mod syd og sydvest omfatter sognet størstedelen af den store Randbøl Hede. Kirkens beliggenhed i et hjørne af sognet skyldes, at sognet oprindelig har været betydeligt mindre og kun omfattet landsbyerne Randbøl, Daldover og Vandel, mens Almstok, Rygbjerg og Bindeballe tidligere har været dele af mindre sogne, som er nedlagt i løbet af middelalderen: Almstok og Fitting, hvis kirketomter nu ligger i Vorbasse Sogn,[1] og Karbjerg i Egtved Sogn (jf. kort fig. 6). Præsten i Egtved berettede således 1638, at gårdene i Karbjerg i sin tid var blevet fordelt mellem Egtved og Randbøl.[2] De gamle grænser afspejledes også i retslig henseende, idet Randbøl Sogn indtil 1880 var delt mellem Tørrild og Jerlev herreder.[3]

Randbøl blev først et selvstændigt pastorat med egen præst i 1913, efter at sognet længe, i det mindste siden reformationstiden, havde været *anneks* til Nørup.[4] Efter 2013 udgør Nørup og Randbøl igen et fælles pastorat nu med en præst i hvert sogn. Der var o. 1900 fremskredne planer om at nedbryde den forfaldne kirke og opføre en ny midt i sognet ved Hofmansfeld (se s. 3003). Ved kommunalreformen 1970 blev Almstok indlemmet i Vorbasse Sogn (*DK Ribe* 2325).

Modsat kirken i Nørup, der allerede 1586 blev overdraget til Engelsholm, forblev Randbøl Kirke længe i kongens (Kronens) eje. Kirketienden forvaltedes fortsat af sognemændene, som gennem to kirkeværger

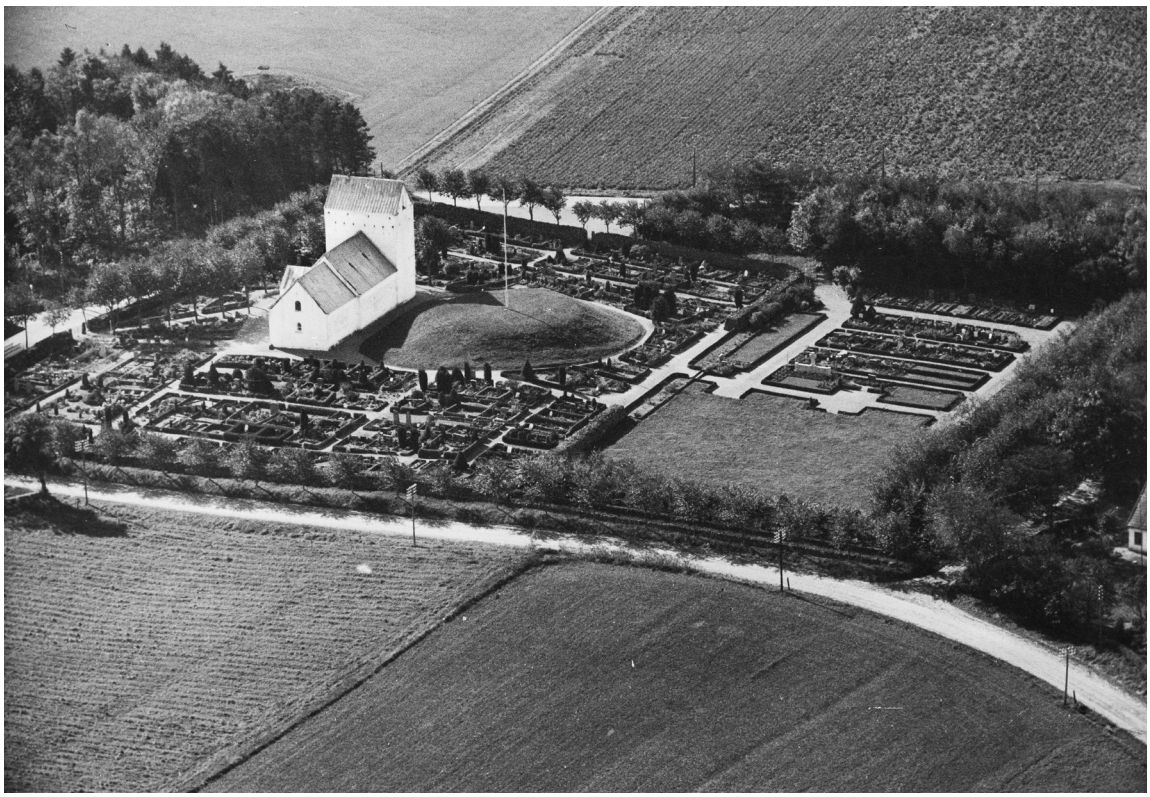

Fig. 2. Luftfoto af kirke og kirkegård set fra nordøst. Sylvest Jensen 1948. I KB. – *Aerial photo of church and churchyard seen from the north east*.

var ansvarlige for vedligeholdelse og regnskab.[5] 1721 afhændede Kronen (ved auktion) kirken med kirketienden til Henrik Brahe til Engelsholm,[6] og kirken fulgte herefter herregården under de vekslende ejere, hvoraf etatsråd Gerhard Hansen de Lichtenberg 1738 bekostede en omfattende istandsættelse. 1769 solgte kammerherre Nicolai Duus kirken til fire gårdmænd i sognet, som videresolgte deres andele til de øvrige sognemænd, undtagen 'kolonisterne' i Frederikshåb.[7] Kirken overgik til *selveje* 1914.[8]

Bøndernes overtagelse af deres kirke i 1769 – før de egentlige landboreformer – er blandt de tidligste eksempler i Vejle Amt (se s. 1024). På en †indskrifttavle på skibets nordvæg priste kirken med egen mund sine nye ejere (jf. s. 2994), og at kirkekøbet styrkede den lokale selvfølelse fremgår også af en **mindesten* (fig. 3), som Joen Pedersen (én af de fire mænd) 1791 lod opsætte ved Bindeballegård. Her læses:

»B(indeballe) B(ymænd)/ 1769 kiøbt vi/
Kierken 1771/ blev vi Selveier/ 1785 blev Mar/
ken skift Ioen/ Pedersen 1791«

Overtagelsen af kirken er 1857 tillige mindet på en tavle i våbenhuset (fig. 46).

Fig. 3. *Mindesten opstillet 1791 i Bindeballe af Joen Pedersen, én af de fire gårdmænd, som 1769 købte kirken (s. 2962). Nu ved Vandel Museum. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – **Memorial stone 1791 in Bindeballe to Joen Pedersen, one of the four farmers who bought the church in 1769. Now in Vandel Museum*.

1600-tallets krige og besættelser ramte hærvejssognet særlig hårdt. Kejserkrigen 1627-29 og Torstenssonfejden 1643-45 førte til forarmelse og øde gårde, men disse ufredsår var dog intet at regne mod svenskekrigene 1657-60, hvor tyske og polske hjælpetropper medbragte en tyfusepidemi, som udslettede eller forjog tre fjerdedele af sognets befolkning.[9] Alexander Jakobsen Falck (sognepræst 1679-1724) noterede 1698 i kirkebogen, at 'sognet blev ganske øde udi polakkernes tider, og folkene af smitsomme sygdomme bortdøde, og (at) der blev ej, som mig er berettet, prædiket udi Randbøl kirke i tre år'. Han lod optegne et nyt *stolestaderegister* og havde i den anledning samlet 'alle de gamle folk', som huskede noget om siddepladserne i kirken.[10]

Et fremmed indslag i sognet udgjorde fra 1760 de *tyske kolonister* ('kartoffeltyskere'), der af kongen var indkaldt fortrinsvis fra Pfalz. De anvistes jord på heden omkring den øde landsby Rygbjerg, som genopstod under navnet Frederikshåb. Kun få tyskere forblev dog i landet, og danske bønder overtog en del af gårdene. Reformerte kolonister betjentes en tid af præsten ved Reformert Kirke i Fredericia, men snart efter anvistes de efter sigende plads på et †pulpitur, der 1770 opsattes i kirkens vestende.[11]

Navnet Randbøl er af stednavneforskerne forklaret som bebyggelsen (*-bøl*) ved *randen* af de stejle skrænter ned mod Vejle Å.[12]

Ifølge et *sagn*, optegnet 1638, havde kirken sit navn efter kong Ran, som havde ladet den bygge og selv lå begravet i højen på kirkegården.[13] Et andet og mere vidtløftigt sagn fortalte, at kong Ran på sine gamle dage førte krig mod kongen af Lundenæs. Ran byggede en skanse i Kongsdalen, mens hans modstander slog lejr i skoven ved Åst, hvor krigerne camouflerede sig med træernes grene. En tidlig morgen overrumplede de kong Ran, der faldt i kampen og derefter blev begravet i højen på kirkegården.[14]

En *mønt*, slået under Erik Menved, blev 1971 fundet på kirkegården uden for kirkedøren af malermester Johannes Pedersen, Vandel.[15]

Hærvejen eller 'den store landevej', som præsterne kaldte den,[16] følger ved Randbøl – på strækningen mellem Jelling og Bække – kanten af den dybe Vejle Ådal (fig. 5-6). Her på det højtliggende plateau passerer vejen igennem et område med talrige *oldtidshøje*, bl.a. de prægnante Firehøje nogle hundrede meter nord for kirken. Selv er kirkebygningen rejst ved foden af den store fladtoppede Kong Rans Høj, der vel har været bestemmende for dens placering. Endnu en oldtidshøj ligger kun 50 m uden for kirkegårdens vestre dige, mens en †høj sydvest for kirken nu er udjævnet. Yderligere otte-ti høje ses spredt på markerne mod vest og nordvest.[17]

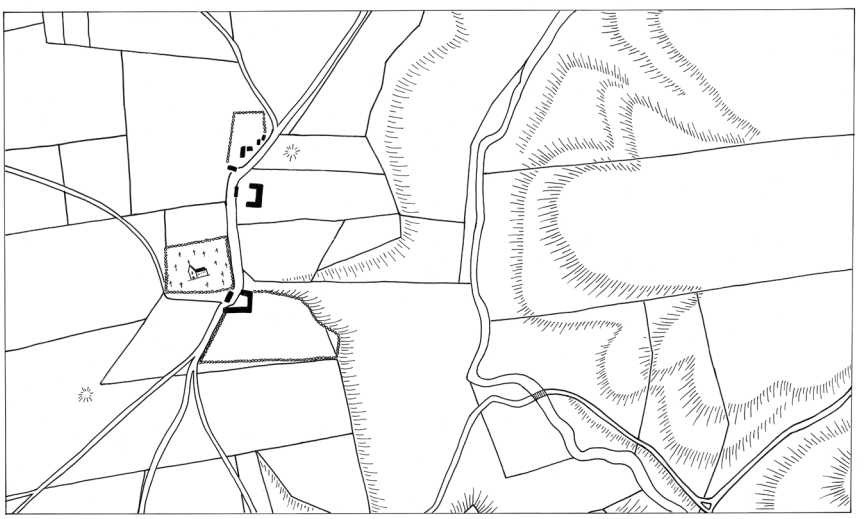

Fig. 4. Udsnit af matrikelkort over jorderne i Randbøl By og Lihme (Nørup Sogn). Vejle Å øst for kirken udgør skellet mellem de to sogne. Kun enkelte gravhøje er angivet, således ikke Kong Rans Høj på kirkegården. Randbøl By blev opmålt og udskiftet af Bie 1787, Lihme af ukendt landmåler i 1794. Sammentegnet af Freerk Oldenburger 2017. 1:10.000. – *Detail of cadastral map of lands in Randbøl Village and Lihme (Nørup Parish). Vejle Å east of the church forms the boundary between the two parishes. Only a few barrows are shown, for example not Kong Rans Høj in the churchyard.*

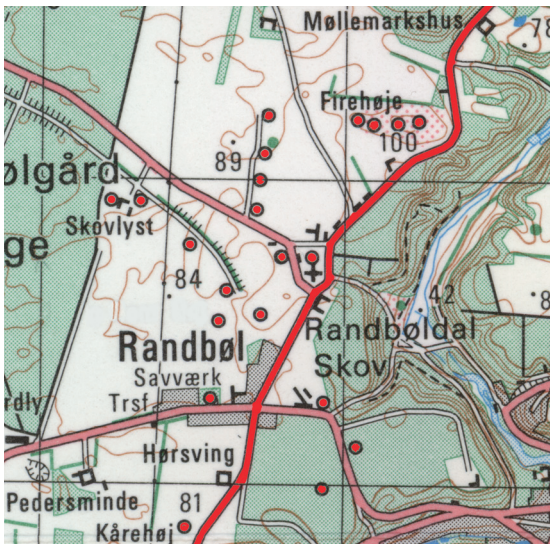

Fig. 5. Kirkens omgivelser. Hærvejens forløb fra nord mod syd og de mange oldtidshøje er fremhævet med en rød tone, (s. 2963). Atlasblad 1993, her gengivet i 1:25.000, bearbejdet af Mogens Vedsø. – *Surroundings of the church. Hærvejen from north to south and the many prehistoric barrows are emphasized in a red shade.*

Bebyggelsen omkring kirken, Randbøl By, bestod tidligere af kun to-tre gårde. Den største, Randbølgård, sydøst for kirken var i mange år †*kro*, indtil der 1897 ved anlæggelse af jernbanen fra Vejle blev bygget en gæstgivergård ved stationen lidt syd for kirken. Ved stationen (nedlagt 1957) opførtes 1912 også en *præstebolig* til det nye, selvstændige pastorat (arkitekt Vilhelm Monrad, Brande) og 1928 et †andelsmejeri (nedlagt 1971).

Et †*skolehus* med tilhørende bolig og jordlod ved vejen nord for kirken var oprettet 1734 af ejeren af Engelsholm, etatsråd Gerhard Hansen de Lichtenberg (jf. indskrift på altertavlen s. 2980). Skolen var i brug indtil 1873, hvorefter børnene blev fordelt på nye skoler i Bindeballe og Vandel.[18] Lidt nord for Randbølgård (øst for den udvidede kirkegård) lå fra reformationstiden en †*annekspræstegård*, der tilhørte præsten i Nørup-Randbøl, og af ham blev fæstet bort til en bonde. Det var en lille, trelænget bindingsværksgård, der 1776 bestod af et stuehus på ti fag, en lade på 11 og en stald på otte fag.[19]

Kirkegården (fig. 52), der 1931 er udvidet mod nord,[20] støder i øst helt frem til hærvejen. Den gamle del udgør en uregelmæssig firkant med afrundede hjørner (ca. 70×90 m) og omgives af mægtige *stendiger* af stablede kampesten, der sine steder er mere end to meter brede og næsten lige så høje. Digerne er intakte, kun er det midterste afsnit i nord nedbrudt i forbindelse med kirkegårdens udvidelse. Stenene synes at være fordelt på de omgivende diger.

De tre *indgange*, en køreport i syd og ganglåger i øst og vest, lukkes af smedede jerngitterfløje, der er afsluttet med spidse spyd. Fløjene er ophængt i kløvede piller af kampesten, der kun er lettere forarbejdet. Indgangspartierne rækker måske tilbage til 1830'erne, da tømrede †*indgange* på samme sted var rådne og skulle fornyes.[21] Tidligere bestod indgangene af murede, teglhængte

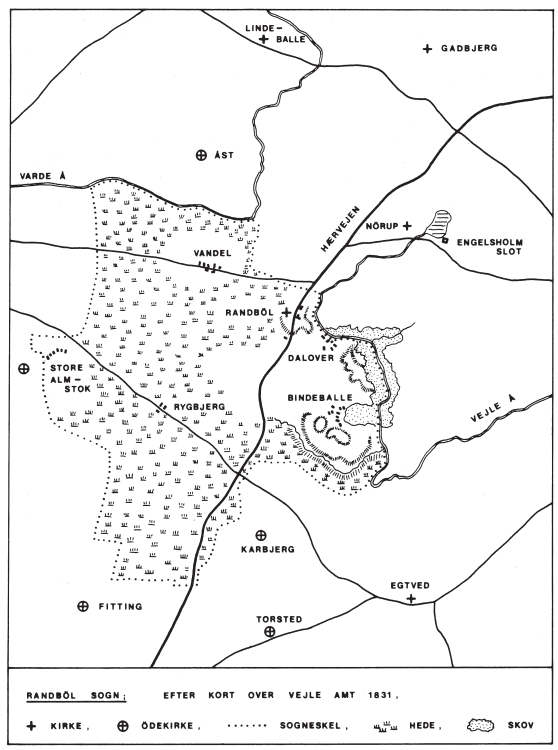

Fig. 6. Randbøl Sogn med omgivende sogne og angivelse af de mange nedlagte kirker (s. 2961). Kortet viser situationen o. 1830 før hedens opdyrkning. Tegnet af Torben Hjelm efter udkast af Niels Jørgen Poulsen. Efter *Landbohistorisk Tidsskrift* 1982. – *Randbøl Parish with surrounding parishes and indicatons of the many closed-down churches. The map shows the situation c. 1830, before the cultivation of the heath.*

Fig. 7. Kirken med Kong Rans Høj set fra nordøst o. 1900. Foto i graverkontoret. – *The church with the barrow Kong Rans Høj seen from the north east c. 1900.*

'stetter'. 1615 modtog Jesper Murmand således betaling for 29 dages arbejde, mens han 'selvanden opmantlede alle stetter og porten', hvortil der blev brugt 1800 mursten og 100 tagsten.[22] 1677 indkøbtes jern og egetræ til en †*kirkerist* i den låge, 'som præsten indgår'.[23]

Kampestensdigerne har krævet stadig vedligeholdelse, og 1805 betegnedes 'kirkegårdsmuren' som yderst forfalden.[21] Provsten ønskede 1863, at der på den græsgroede kirkegård skulle anlægges stier fra østre og vestre låge. 1868 var der tale om at indrette 'en ny låge' i nordre dige, hvad der dog ikke blev til noget. 1874 ønskedes kirkegården planeret, og to år senere blev det påbudt at plante træer.[24] Fotografier fra o. 1900 (fig. 7 og 53) viser dog endnu kirkegården som en lysåben plads i et næsten træløst landskab.

Det nye nordre afsnit hegnes af klippede bøgehække, idet der dog er fri indgang fra vest. Uden for den østre hæk, mod hærvejen, er kirkegårdens gamle dige i nyeste tid forlænget mod nord (sml. fig. 51).

Et *ligkapel* uden for det søndre dige og øst for kirkegårdsporten er opført 1921.[20] Det er en lille, hvidtet bygning dækket af et helvalmet tegltag. Kapellets port er i vest, og på væggen er 1971 ophængt et trækors af moseeg, udført og skænket af tømrermester Marius Hansen, Vandel. I øst er der toilet og siden 1971 et fyrrum. Et *graverhus* fra 1982 med kontor og redskabsrum ligger frit vest for kirkegårdens nye afsnit. Et †*redskabsskur* på samme sted ønskedes 1957 udvidet.[25]

Kong Rans Høj, der ligger umiddelbart nord for kirken og midt på kirkegården (fig. 7 og 52),

Fig. 8. Kirken set fra nord med Kong Rans Høj. Foto o. 1950 i NM. – *The church seen from the north with the barrow Kong Rans Høj.*

stammer fra sen stenalder eller tidlig bronzealder og er i sin tid anlagt på terrænets højeste sted. Højen er ca. 30 m i diameter og 4,5 m høj. Den blev i august 1840 kortvarigt undersøgt af den unge arkæolog J. J. A. Worsaae, amtsforvalterens søn fra Vejle. Han fik hjælp af beboerne og lod i løbet af to dage grave en 5,5 m bred grøft gennem højen fra sydøst til nordvest. Der fremkom herved flere urner fra bronzealderen, en pincet og en lille kniv af bronze samt et par pilespidser af flint.[26] Der er 2013 foretaget boreprøver, som dog ikke har bibragt væsentligt nyt om højen.[27]

Høj og kirke er så nært forbundne, at de to monumenter tilsammen udgør et hele. Ved opførelsen af kirken har man tydeligvis ønsket at placere det nye gudshus så tæt på højen som muligt, og ved anlæggelsen af kirkegården er højen blevet indlemmet som en del af den kristne begravelsesplads. Placeringen svarer til Jelling Kirkes beliggenhed i forhold til Nordhøjen.[28]

BYGNING

Kirken er en beskeden romansk kvaderstensbygning bestående af kor og skib, hvortil der i senmiddelalderen er føjet et bredt tårn i vest. Et lille våbenhus ved skibets sydside har 1874 afløst et ældre, der måske var kommet til i 1600-tallet. Koret er afkortet og skibets øvre partier muret om, muligvis i forbindelse med en udskiftning af tagværkerne, der dendrokronologisk kan tidsfæstes til midten af 1400-tallet. Kirken blev sat i stand under Gerhard Hansen de Lichtenberg 1738, og den forfaldne bygning gennemgik en hovedreparation 1912 (arkitekt J. Therchilsen). *Orienteringen* afviger med ca. 10 grader mod nord.

Den *romanske kirke* er rejst på et skrånende terræn, der fra gravhøjen falder mod øst, syd og vest. Den lille kvaderstensbygning har ikke bevaret dekorative detaljer; i hovedsagen er kun langmurene tilbage, idet også triumfmuren er forstyrret ved udvidelse af korbuen. Det rektangulære skib er kun knap 11 m langt, og koret er som nævnt

reduceret i øst. Springet mellem de to bygningsafsnit er ca. 58 cm, svarende til godt og vel en halv murtykkelse. Murene hviler på en *skråkantet sokkel* (fremspring 5 cm), der nu mangler under den fornyede korgavl. I skibets sydside er soklen – på grund af det faldende terræn – forhøjet med endnu et skråkantet skifte. Sokkelkvadre fra skibets vestre gavl er flyttet ud og genanvendt som en dobbeltsokkel under tårnets sydside.

Bygningen står pudset og hvidtet, og korets øst- og sydside skjules siden 1800-tallet af et lag cement, hvad der vanskeliggør en nærmere undersøgelse. Bedst bevaret er korets nordmur, hvor kvadrene synes at være på plads på nær det øverste skifte. I skibets sydmur ses i nedre halvdel regulære skifter af granitkvadre med veltildannede hjørnesten, mens facaden herover overvejende er af munkesten. Skibets nordside er meget forstyrret, og kun de nedre kvaderskifter over soklen er på plads. Herover er kvadrene flyttet rundt (uden egentlig at være 'sat om') og i vid udstrækning suppleret med marksten og mursten.

Vinduer. Bygningen har formodentlig været disponeret med tre vinduer i koret, et i hver af de tre sider, og to vinduer i hver af skibets langsider. De rundbuede og smigede åbninger har været meget små, udvendig kun ca. 65 cm brede. Bevaret på plads er nu kun korets nordre vindue (75×65 cm), hvis overligger har lige overside. I skibets ombyggede nordside er i murens halve højde indsat to (overhvidtede) *vinduesoverliggere*, der har en tagformet afslutning. Den ene var ifølge Mouritz Mackeprang prydet med en fordybet linje, der var koncentrisk med den runde bue.[29] En tredje overligger anes i samme niveau vest for dørstedet. – Et lille, rundbuet vindue i skibets nordside, godt 2 m fra det østre hjørne, kan til gengæld være udført i forbindelse med murens ombygning. Åbningen, der er tilmuret med tegl, er lukket senest i 1700-tallet, da der i hullet blev indsat en †indskrifttavle (jf. plan og længdesnit fig. 13d).

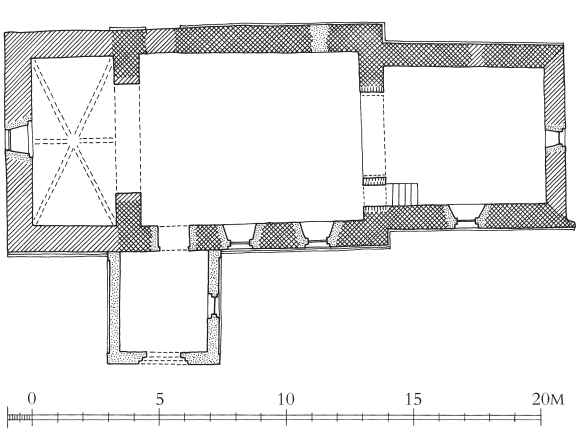

Fig. 9. Grundplan. 1:300. Målt af Lehn Petersens tegnestue 1980, suppleret af Niels Jørgen Poulsen og tegnet af Anders C. Christensen 2019. Signaturforklaring s. 9. – *Ground plan. Key on. p. 17.*

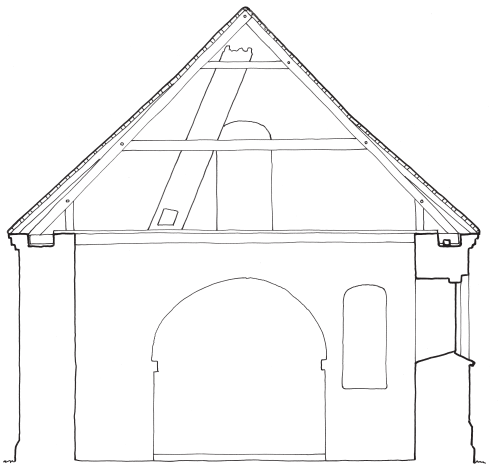

Fig. 10. Tværsnit gennem skib set mod øst. 1:150. Målt af Anders C. Christensen og Jakob Kieffer-Olsen, tegnet af Anders C. Christensen 2019. – *Cross-section through nave, looking east.*

De to *døre* vestligst i skibets langmure bryder begge bygningens sokkel. Den søndre er stadig i brug, men er udvidet og forstyrret; den afsluttes nu indvendig af en flad bue. Norddøren, der er tilmuret med munkesten, har formentlig målt ca. 210×110 cm. Den dækkes udvendig af en glat, tilhuggen stenbjælke.

Fornyelse af korgavlen. Koret har oprindeligt været ca. 60-70 cm længere og er reduceret ved en ombygning, som formentlig er foretaget endnu i middelalderen. Den nye mur er 75 cm tyk, mens flankemurene måler 100-110 cm. Ombygningen afsløres af en læderet sokkelkvader, som indgår i korets sydside og nu rager 55 cm ud fra hjørnet. Når stenen er ladt tilbage, må det skyldes, at

Fig. 11. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the south east.*

den ved ombygningen var skjult under terrænet, som indtil en afgravning 1861 lå betydeligt højere.[30] Murens nederste parti består på ydersiden af den gamle murs romanske kerne, bestående af rå marksten af forskellig størrelse. Herover er der genbrugt to skifter granitkvadre, hvorefter muren synes at være af munkesten, ligesom også væggen indvendig er det.[31] Et rundbuet, falset vindue midt i korgavlen har fået sin nuværende skikkelse 1912.

Indre. Væggene er af rå marksten svarende til vestre gavltrekant (se ndf.). Den brede, runde *korbue* er udvidet og ommuret i tegl måske o. 1550, da den blev udsmykket med kalkmaleri (fig. 18). Buens vederlag markeres af enkle, murede kragbånd. I syd er triumfmuren forstyrret ved en hårdhændet gennembrydning til prædikestolen. Rummene har beholdt deres flade bjælkelofter, der sidst er fornyet i 1912.

Af de oprindelige *gavlspidser* er kun bevaret skibets vestre, der nu står indkapslet i tårnets mur. Den er af store, rå marksten og ses intakt i tårnets overetage, hvor den øverste spids dog er muret om i forbindelse med tårnbyggeriet. Gavltrekanterne over korets fornyede østmur og over triumfmuren synes begge at stamme fra 1700-tallet (efter al sandsynlighed 1738). Der er brugt små, røde teglsten (24×12×5 cm), som er lagt i krydsskifte.[32] I korets gavlspids er 1912 indsat en luge, der giver adgang til loftrummene, som tidligere var tilgængelige via en lem i loftet. I skibets østre gavl er en bred dør, som forbinder kor og skib og er afsluttet med et fladrundbuet stik.

Senmiddelalderlige ændringer og tilføjelser. Afkortningen af koret og ommuringen af skibets øvre partier kan være udført som en del af en større ombygning af kirken, hvor også tagværkerne er blevet fornyet. Det nuværende tømmer er som nævnt ifølge en dendrokronologisk analyse fældet ved midten af 1400-tallet. Inden da var vinduerne i kirkens sydside formodentlig blevet udvidet og norddøren muret til. Den eneste mid-

delalderlige tilbygning til den romanske kirke er det særegne tårn, der ikke kan dateres nøjere, men som rummer en klokke fra 1462. Et †våbenhus blev først føjet til nogen tid efter reformationen.

Tårnet (fig. 14) er jævnbredt med skibet og rejser sig som en magtfuld, rektangulær bygning med gavlene over de korte ender i syd og nord. Grundplanen er usædvanlig, tårnrummet måler indvendig 3,3×6,6 m, og ejendommelig er også tårnets tillukkede karakter; for bortset fra et vindue nederst i vest og et glamhul i hver gavlspids er facaderne uden åbninger. Svarende hertil har det 'blinde' tårn ingen etageadskillelser. Klokkestolen er opsat i selve tagrummet, og klokken hænger i søndre glamhul.

Murene er nederst rejst af genanvendte kvadre fra skibets gennembrudte vestmur, iblandet marksten, og herover af munkesten. Facaderne, navnlig i syd og vest, bærer præg af mange reparationer og skalmuringer med mindre teglsten. Bedst bevaret er tårnets teglmurede østmur, hvis bomhuller stod åbne endnu ved midten af 1900-tallet (jf. fig. 16). En vandret udkragning af murfladen i niveau med skibets tagspids synes at afsløre håndværkernes manglende agtpågivenhed. I nordsiden ses blandt markstenene en *oldtidskværn*. Murværket bindes sammen af mange hvidtede *jernankre*, der er kommet til med tiden og nævnes i regnskaberne allerede i 1600-tallet: lodrette jern og 'kors', hvoraf et har buede ender. I det mindste kan iagttages fire vandrette lag uden indlagte bjælker. Lange, nu forrustede jernbånd er ført rundt om hjørnerne.

Tårnrummet, der indtil 1912 var optaget af stolestader, åbner sig mod kirken med en stor rund bue med et udkraget skifte som vederlagsmarkering. Et vindue i vest fik 1912 samme form som kirkens øvrige. Rummet dækkes af et seksdelt ribbehvælv, der er samtidigt med tårnet og hviler i dets vægge. Over hvælvet står tårnets indre som en mørk, snæver skakt med bagmure af råmarksten. Øverst er væggene trukket lidt tilbage.

Fig. 12. Kirken set fra nordøst med Kong Rans Høj (s. 2965). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the north east with the barrow Kong Rans Høj.*

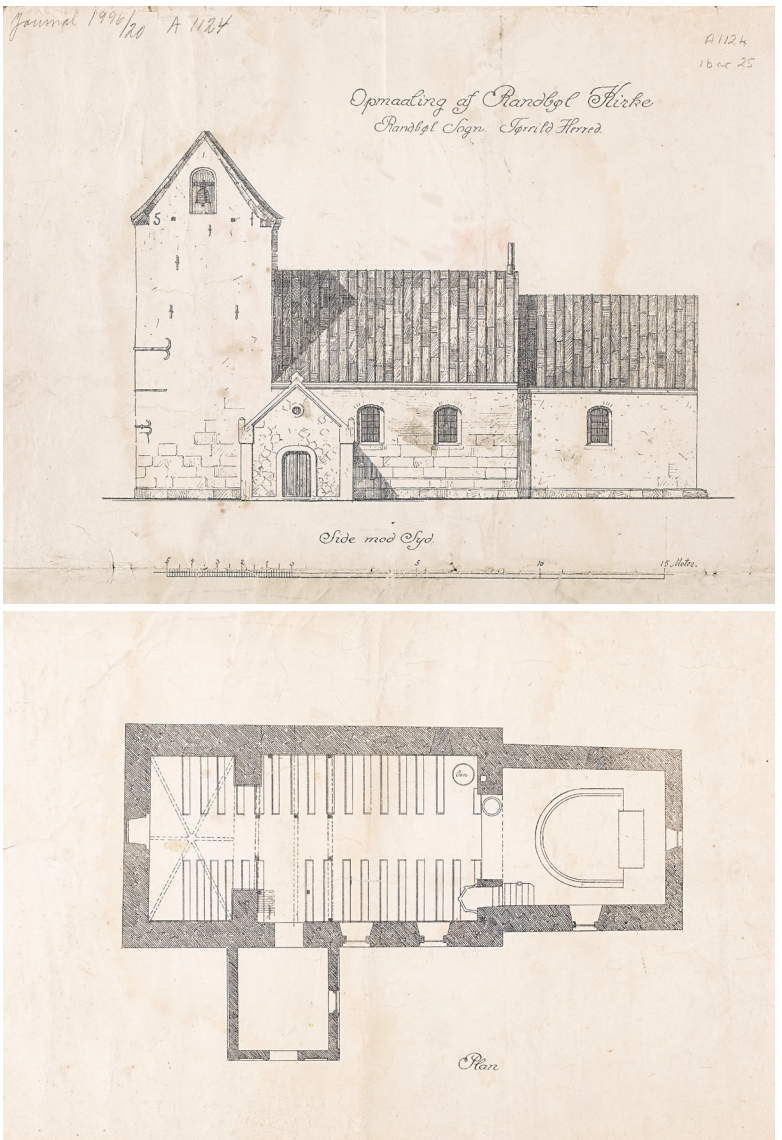

Fig. 13a-b. Opmåling af kirken forud for restaureringen 1912. a. Opstalt af sydfacade. b. Plan. 1:300. Målt og tegnet af J. Therchilsen 1911. I Vandel Museum. – *Scale drawings of church before the restoration of 1912. a. Elevation of south facade b. Plan.*

Tårnets langmure krones øverst af en barok, profileret og falset gesims, der er i slægt med kirkens øvrige og vel udført under Gerhard de Lichtenbergs istandsættelse 1738. Af gavlspidserne er den nordre middelalderlig, af munkesten og med et stort, fladbuet og falset glamhul. Søndre gavlspids er fornyet i 1700-tallet med de samme små mursten, der er brugt i kirkens gavlspidser. Lydhullet, hvori klokken hænger, er fladrundbuet og minder om glamhullerne i Nørup. Fordelt på tårnets to gavlspidser læses i jern de tre første cifre af årstallet »18/5(1)«. Det opskalkede, blyklædte tag er ikke egentlig svejfet, men har et 'knæk' midt på tagfladen.

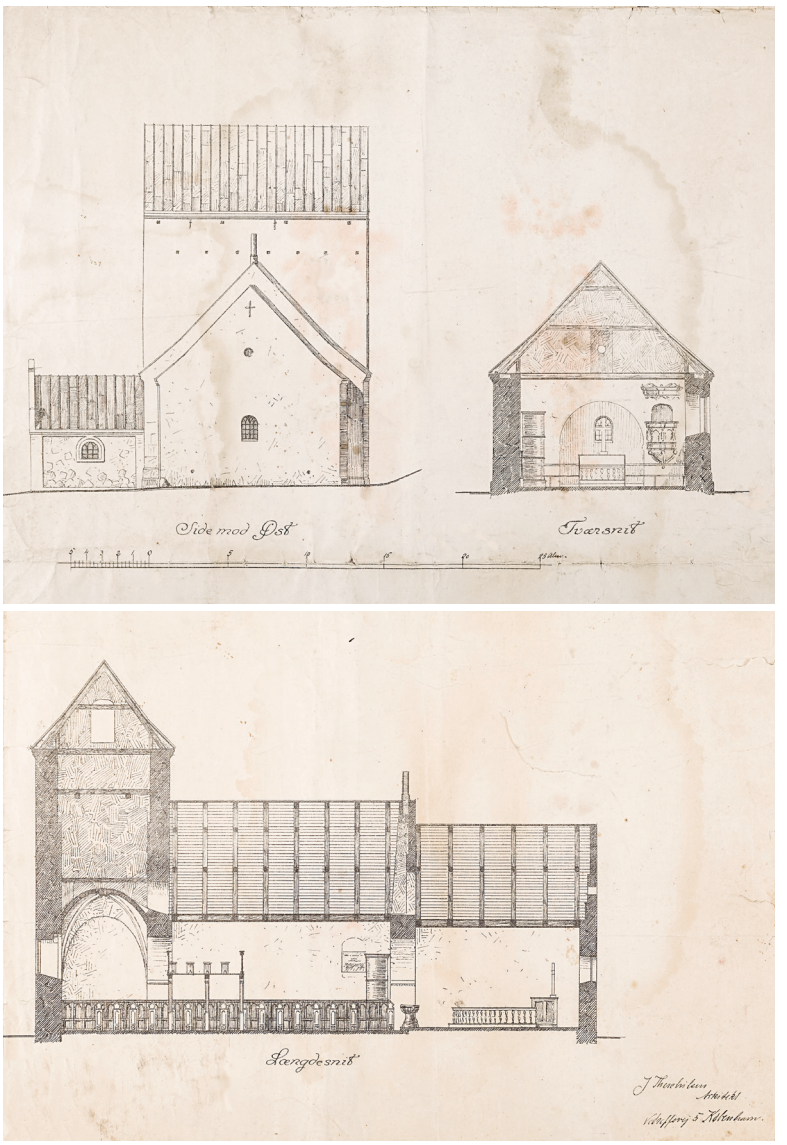

Fig. 13c-d. Opmåling af kirken forud for restaureringen 1912. c. Opstalt af østfacade og tværsnit af skib set mod øst. d. Længdesnit set mod nord. 1:300. Målt og tegnet af J. Therchilsen 1911. I Vandel Museum. – *Scale drawings of church before the restoration of 1912. c. Elevation of east facade and cross-section of nave looking east. d. Longitudinal section looking north.*

Våbenhuset (fig. 11) ved skibets sydside, der har afløst et ældre, er opført 1874 og har fået sin nuværende fremtræden ved en ombygning 1912. I teglstensmurene indgår nederst dele af den ældre bygning af kampesten og genanvendte romanske kvadre. Flankemurene afsluttes af en profileret gesims; den retkantede dør i syd er anbragt i en blænding, hvis runde bue når op i gavlspidsen. Sadeltagets rygning når kun til skibets murkrone. Det lave rum belyses af et rundbuet, falset vindue i øst og dækkes af et bjælkeloft.

Provsten ønskede 1874, at det ældre våbenhus blev bygget helt om.[24] Det nye våbenhus (jf. fig. 13a) stod indtil 1912 med lisener og 'rustikke'

murflader; gavlkammen var prydet med top- og fodtinder, og over den fladbuede dør var der i gavlspidsen en lille rund glug. Fritz Uldall fandt 1890, at huset var 'uden særlig' stil,[33] og ved arkitekt Therchilsens istandsættelse 1912 blev murfladerne pudset og gavlkammen fjernet.

Det gamle †*våbenhus*, der blev revet ned 1874, var formentlig føjet til kirken i 1600-tallet.[34] Det blev sat i stand 1680, da der indkøbtes store mængder kalk og 28 egefjæl hver fire alen lange. Den vestre mur faldt dog snart ned igen og måtte genrejses.[35]

Bygningens *vedligeholdelse* i 1600-tallet afspejles i de bevarede regnskaber. Erik Murmand fra Vonge 'opmurede' således 1616 den nedfaldne gavl mellem kor og skib.[22] En større reparation, der fortrinsvis omfattede tårnet, blev udført 1679. Forinden havde 11 navngivne mænd, heriblandt også sognepræst Mogens Jensen, hver foræret betydelige mængder kalk, som indkøbtes dels i Daubjerg, dels i Ribe. Dette skete ifølge regnskabsbogen 'af kristen kærlighed til Gud og deres sognekirke'. Steffen smed i Nørup lavede murankre og hjørnebånd, og blytækkeren Peder Enevoldsen i Vejle omlagde tårnets tag. Murerarbejdet udførtes af Oluf Pedersen, 'murmester i Skads Herred i Ørreby (Årre)', som efter den indgåede kontrakt betaltes med 85 slette dalere for at reparere tårnet på vestre og søndre side. Mureren blev hentet 'ved Viborg Kirke', hvortil han igen blev fragtet efter arbejdets afslutning.[23]

Kirken har formodentlig været ret forfalden ved Engelsholms overtagelse af ansvaret 1721. Der foreligger ikke regnskaber for Gerhard Hansen de Lichtenbergs *istandsættelse 1738*, men præstens rosende omtale på altertavlen: at den nye kirkepatron 'lod kirkens gamle mur forbedre og forny', bør utvivlsomt tages for fuldt pålydende. Her fem år efter at Nørup Kirke var blevet ombygget og forsynet med et tårnspir, blev også annekskirken i Randbøl underkastet en omfattende reparation, hvis spor stadig kan aflæses i såvel inventar som bygning. Gavlspidserne blev fornyet og kirkens og tårnets mure forsynet med de nuværende falsede *gesimser*. Samtidig hermed må også tagfladerne have fået deres nuværende svejf. Tårnets sydgavl med glamhullet blev muret om, og vigtig for hele bygningens fremtræden blev der – og helt i baroktidens ånd – foretaget en 'uniformering' af de tre *vinduer* i kirkens sydside. De fladrundbuede åbninger står udvendig med falsede karme og indvendig med smigede sider. Trærammerne, som provsten 1862 ønskede malet med en 'lys perlefarve', blev 1868 afløst af †støbejernsrammer.

Modsat nabokirkerne i Nørup og Bredsten beholdt Randbøl sine flade bjælkelofter. De stod malede, indtil der 1875[24] opsattes et †*gipsloft* med brædder, der var sømmet på bjælkernes underside. Kirkens indre fik efter 1770 et fortættet præg ved indbygningen af et †pulpitur, som optog hele den vestre tredjedel af skibet.

Ved slutningen af 1800-tallet oplevedes kirkerummet som både forsømt og utilstrækkeligt. Kirken blev omtalt i negative vendinger og uden anerkendelse af dens værdi som historisk monument. I et andragende om statstilskud skrev kirkeværgerne således 1899: 'Kirken er brøstfældig og for lille, og lydforholdene så dårlige, at man fra siddepladserne i tårnet så godt som ikke kan høre'; den er 'meget uhyggelig (dvs. ikke hyggelig) og savner i det hele taget kirkeligt præg; væggene er skæve og for en del opført af utilhugne sten'.[36]

Planerne om kirkens nedrivning og flytning o. 1900 skal ses på baggrund af den almindelige samfundsudvikling, hedens opdyrkning og en stigende befolkning; de indremissionske vækkelser og jernbanen, der 1897 førtes frem til Vandel, indvarslede en ny tid.[37] Man tænkte stort og drastisk, og fra o. 1880 blev flere af omegnens kirker revet ned og afløst af nye og større.[38]

Randbøl Kirke blev ved kirkesynet i juni 1897 'udsat til ombygning' (dvs. nybygning), fordi den var for lille og i en dårlig forfatning; en ny kirke skulle være færdig 1902.[39] Arkitekt Claudius August Wiinholt leverede 1899 tegninger og overslag til en kirke af korsform med et højt pyramidespir og plads til 270 kirkegængere (se s. 3003).[40] Den skulle rejses på den gamles plads, hvorfra der ifølge arkitekten ville være 'en henrivende smuk udsigt'. Mange, ikke mindst i Frederikshåb, var dog for en placering midt i sognet, i Hofmansfeld (mellem Randbøl og Frederikshåb).[41] Og sådan er også formuleringen i finans-

Fig. 14. Tårnet set fra sydvest (s. 2969). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The tower seen from the south west.*

loven 1901/02, hvor der bevilges et tilskud på 10.000 kr. 'til Randbøl Kirkes flytning til Hofmansfeld'.

Kirkeministeriet gav sin formelle tilladelse til kirkens nedbrydning 29. juli 1901.[36] Forinden havde man rådført sig med Nationalmuseet, der lod sin udsending, Mouritz Mackeprang, undersøge 'den til nedbrydning bestemte Randbøl Kirke'. I sit svar til ministeriet (19. juli) udtalte museet, at bygningen havde bevaret så lidt af sit oprindelige ydre, at der ikke var 'arkæologiske eller historiske grunde' til at modsætte sig dens

nedbrydning; dog skulle gamle vinduesoverliggere genanvendes i den nye kirke; eventuelle fund under nedbrydningen skulle indberettes, især alterbordet var vigtigt, og 'en udgravning af grunden under alteret ville være af betydelig interesse'. Altertavlen, der da var henstillet i tårnrummet, kunne afgives til museet på Koldinghus.[42]

Hermed var dødsdommen over kirken afsagt. Men myndighederne fik dog snart kolde fødder og var parat til at sadle om. En mulighed for alligevel at redde den gamle kirke opstod, da håndværkere samme sommer stødte på †*kalkmalerier* på korets sydvæg (jf. ndf.).[43] Dekorationsmaler Mads Henriksen fandt, at malerierne 'utvivlsomt ville være til megen pryd for kirken' og påtog sig, med anbefaling fra Nationalmuseet, at foretage en restaurering, hvad der dog ikke skete. Ministeriet havde brug for at trække afgørelsen ud. Man støttede gerne opførelsen af en ny kirke i Hofmansfeld, men kunne nu ikke tillade, at man nedbrød den gamle.

Fundet af kalkmalerierne blev af befolkningen oplevet som en hindring for at få en ny kirke, sådan som det var stillet i udsigt i finansloven. I et brev (16. dec. 1902) til ministeriet og museet opponerede den nye sognepræst, Søren Andersen, indigneret imod, at tanken om kirkens nedbrydning nu var opgivet. For ham var kalkmalerierne ikke så værdifulde, at de kunne opveje nødvendigheden af, at kirken fik en mere passende beliggenhed.[44] Provst V. Henningsen var af samme mening. I et brev (2. marts 1903) til biskop Koch, Ribe, fandt han, at kalkmalerierne næppe ville bidrage synderligt til at gøre det 'uhyggelige kirkerum mere stemningsfuldt eller opbyggeligt'; skulle malerierne bevares, kunne det kun være af kulturhistoriske

Fig. 15. Kirken set fra sydøst efter hovedistandsættelsen 1912. Foto før 1940. – *The church seen from the south east after the main refurbishing of 1912.*

Fig. 16. Kirken set fra nordøst før hovedistandsættelsen 1912. Foto Hugo Matthiessen. – *The church seen from the north east before the main refurbishing of 1912.*

grunde, men hensynet til malerierne måtte ikke hindre opførelsen af en ny og større kirke.[45]

På grund af den uafklarede situation kom kalkmalerierne til at stå utildækkede i de følgende 4-5 år, og først efter at kirkeværgerne havde henvendt sig, blev de på statens regning midlertidig tildækket med lærred. Men da havde billederne lidt så megen skade af røg og smuds fra kakkelovnen, at arkitekten ved kirkens istandsættelse i 1912 – efter at tanken om en ny kirke i Hofmansfeld var endegyldigt opgivet – afstod fra at lade dem restaurere.

Hovedrestaureringen 1912 blev overladt til arkitekt J. Therchilsen, København, der forinden foretog en grundig opmåling (fig. 13). Bygningen blev sat i stand på mur og tag, †pulpituret blev taget ned og lofterne forsynet med nye bjælker og planker. Hermed fik kirkens indre i store træk det udseende, det har haft siden. En restaurering 1940-41 har foruden et nyt varmeværk navnlig omfattet inventaret.

Vinduerne, der som nævnt har fået deres nuværende form i 1738, har jernrammer og sprosser fra 1912.

De bejdsede *trælofter* står med indklædte bjælker og pløjede brædder. Ved restaureringen 1912 blev de nye loftsbjælker ophængt i to langsgående 'stole' af fyr, der ikke indgår i selve tagkonstruktionen.

I *gulvet* ligger små gule mursten. Der er trægulv under stolestaderne og i tårnrummet samt et granittrin i korbuen.

Opvarmning. Kirken har formentlig kunnet opvarmes siden 1880'erne. En stor †*kakkelovn* i skibets nordøstre hjørne (jf. fig. 44), cylindrisk og hvidmalet, blev 1940 erstattet af en *kalorifer* med

ovn i tårnrummet. Der var indtil 1940 en skorsten over skibets østgavl, herefter over tårnets tag. 1971 opstilledes et oliefyr i ligkapellet; dette er 1999 afløst af naturgas.

Tagværkerne over kor og skib er helt overvejende af eg og skyldes en fornyelse i midten af 1400-tallet. De seks spærfag i koret har et lag hanebånd, de otte fag i skibet to lag. Der er brugt tappede samlinger. *Klokkestolen* er ældre, af egetræ.

En *dendrokronologisk analyse* af tagværkerne 2017 viser, at tømmeret over koret (fire daterede prøver) er fældet o. 1447, og tømmeret over skibet (fire daterede prøver) o. 1458.[46]

Tagbeklædning. Kirken har bevaret sine blytage, der også dækker tårn og våbenhus og ifølge *blystøbermærker* sidst er fornyet af »C. H. Michaelsen 1957«.

KALKMALERIER

1901 fremkom et par indvielseskors fra o. 1500 og rester af en udsmykning i ungrenæssancestil fra o. 1550 på korets sydvæg, i korbuen og på skibets nordvæg. Restauratoren, Mads Henriksen, der undersøgte fundet og udførte en smuk akvarel (fig. 17), redegjorde for det fundne 1905 og skønnede bevaringen så dårlig, at man måtte tildække det igen 'enten med hvidt lærred eller hvidt maskinpapir'.[47] Resterne stod fremme til kirkens restaurering 1912, da alt blev overkalket undtagen dekorationen i korbuen, der blev renset og istandsat 1941.

Korbuens udsmykning (fig. 18) består af et dækkende ranke- og bladværk med kolbeblomster, der er malet i gråtoner og udgår fra gabet af et dragegab nederst i buens sydside (fig. 17).

Fig. 17. Kalkmaleri fra o. 1550 i korbuen (th.) og en tabt fremstilling af apostlen Andreas på korets sydvæg (s. 2976-77). 1:40. Akvarel af Mads Henriksen 1901. – *Wall painting from c. 1550 in the chancel arch (right) a watercolour of a lost image of the apostle Andrew on the south wall of the chancel.*

Fig. 18. Kalkmalet rankeværk fra o. 1550 i korbuens nordside (s. 2976). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Wall-painted foliage from c. 1550 in the north side of the chancel arch*.

Af den resterende †*udsmykning* fandtes det bedst bevarede vestligt på korets sydvæg mellem triumfvæggen og vinduet (fig. 17). Akvarellen viser her apostlen Andreas stående i frontal positur med hovedet drejet svagt imod højre og klædt i en lang, rød kjortel. Foran sig holder han sit skråkors med højre hånd oppe og den venstre nede. Baggrunden udgøres af grønt akantusløv på lysbrun bund.[48] To smalle borter, også med akantus, indrammer ved siderne. I sviklen over vinduet ses endnu lidt ranke, og forneden afsluttes med rødt og gult foldeværk, en dekorationsform, der ellers næsten alene kendes ved træpanel (jf. fig. 37 og 41).

Herudover konstateredes på skibets nordvæg et par 'småbilleder' af Jesu Lidelseshistorie, der også havde været opdelt af lodrette borter. Og under væggens 1912 fjernede vægpanel fremkom da lodrette, røde striber på okkergul bund, vel igen foldeværk. I tårnbuen bemærkedes endelig stumper af rankeværk som korbuens og på tårnrummets vægge spredte farver.

Andet †*kalkmaleri*. 1) Af *sengotisk* †*maleri* fra o. 1500 konstateredes en sparredekoration i tårnhvælvet (jf. Nørup s. 2905) og et par indvielseskors, dels vestligt på skibets nordvæg, dels på tårnrummets vestvæg. 2) 1857, en dekoration af stjerner på væggen bag altertavlen.[24]

Fig. 19. Indre set imod øst o. 1925. Foto i Nationalmuseet. – *Interior looking east c. 1925.*

INVENTAR

Oversigt. Ældst er døbefonten, o. 1350, af sandsten, mens klokken bærer årstal »1462« og er tilskrevet den nordvestjyske støber Klaus.

Alterbordet er et panelværk fra begyndelsen af 1600-tallet, måske samtidigt med prædikestolen fra o. 1620. Den er tilskrevet snedkeren HPS(søn) eller HPS(nedker), der kendes på Vardeegnen 1603-26 og siden virkede på Holstebro-kanten. De smukt bevarede renæssancestader er trods deres sluttethed blevet til i flere omgange i perioden o. 1600. Deres sjældne vægpaneler er opsat i samme tidsrum og bærer samme præg af HPS' manér. Det gør også altertavlens ældste dele. Men som helhed er den fra 1738 og bærer våbener og lang panegyrisk indskrift til pris af kirkeejeren Gerhard Hansen de Lichtenberg. Tavlens malerier af Den sidste Nadver og Gethsemane er signerede af Mogens Christian Thrane i Ålum, der samtidig har udført emblemmaleri i prædikestolens felter.

Farvesætning og istandsættelser. Altertavlens og prædikestolens staffering i gråt, marmorering, blåt og guld er etableret af Poul Bagger 1941 som en afdækning og genskabelse af den oprindelige. Stolestaderne er senest nymalet 1980.

Efter Lichtenbergs indsats 1738 kunne pastor L. C. Buchholdtz (1755-72) fastslå, at kirken nok stod tilbage for Nørups, men at etatsråd Lichtenberg bestemt ikke havde glemt den, idet han havde ladet både altertavlen og prædikestolen smukt male, den sidste tillige med †skriftestolen med sindbilleder.

1770, samtidig med at sognet overtog kirken, fik kirken et †pulpitur i vest, og 1857 blev alt inventar 'opmalet og udstafferet' af maler C. Sørensen. Til fremhævelse af altertavlen malede han stjerner på væggen bag den. 1881 lod man altertavlen erstatte med et †kors af hvidt marmor og hensætte i tårnet, mens stolestaderne blev malet med egetræsfarve. Ved en større istandsættelse 1912 blev tavlen genopsat med korset stående foran sig på alterbordet (jf. fig. 19); alt blev malet og pulpituret nedtaget. Endelig 1941 foretog Poul Bagger en istandsættelse, der ved afdækning og supplering så vidt muligt har genetableret hovedmøblernes farveholdning fra 1738.

Alterbordet er muret, nyere, kun synligt bagtil (delvist). 1901 var bordet et 'moderne' bræddepanel. Det dækkes af *alterpanel* fra o. 1600-25, 186×101 cm, 101 cm højt. Siderne har to profilfyldinger,

Fig. 20. Indre set imod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Interior looking east.*

alterbordsforsiden (fig. 21) fire felter med arkadefyldinger, der dannes af kannelerede pilastre med profilkapitæl og okseøje i sviklerne. Mellem arkaderne rækker høje, smalle fyldinger op i en tredobbelt frise. Bemaling fra 1941 i sort og gråt.

†*Alterklæder.* 1677 anfører inventariet et alterklæde af hvidt drejl,[23] og 1685 skænkede præsten Alexander Jakobsen Falck og hustru Else Johansdatter et 'udsyet' klæde omkring alteret.[49] 1815 var klædet 'et uanstændigt stykke hullet lærred', hvorfor et nyt burde anskaffes.[50]

Altertavle (fig. 22), 1738, med dele af en renæssancetavle og originale malerier, der er signeret af Mogens Christian Thrane i Ålum ved Randers.[51] Tavlen har gammeldags, arkitektonisk opbygning med fire storsøjler på højt postament, topstykke samt gavl og vinger af forskellig alder.

De koblede joniske søjler flankerer et malerifelt kantet af tandsnit og hviler på postamentets fyldingsfremspring. De udsvejfede storvinger er udskåret med vilter akantus, og den lave frise har retkantede fremspring over søjlerne. Yderst på profilgesimsen står fyldige vasespir, der flankerer et topstykke, hvis felt indfattes af joniske halspilastre. Mens topvingerne er genbrugt fra renæssancetavlen (jf. ndf.), præsenterer gavlen sig med gennembrudt akantusløv omkring en fuldskåret topfigur i form af en buttet putto. Den peger med sin højre hånd ned over tavlen, mens den venstre har holdt noget i vejret.

Storfeltets maleri (fig. 23), som Thrane har signeret bag på tavlen (fig. 54), viser Nadveren. Jesus sidder bag bordet gestikulerende og med Johannes i sit skød, mens apostlene ser til og samtaler. Judas ses med sin pengepung i forgrunden til venstre, og foran bordet hældes vin i en kande. Baggrunden udgøres af antydet arkitektur, og på et skab står Lovens Tavler.

På topmaleriet (fig. 24) ses Jesus i Gethsemane knælende og bedende hen imod en skråning. Han vender hovedet bagud imod en himmelstråle, der kommer ned imellem mørke skyer.

På søjlernes prydbælter er afmalet våbener for Gerhard de Lichtenberg og hans hustru Bodil Hofgaard. Den øvrige staffering i hovedsagelig grå, blå og brun marmorering og guld er en genetablering af den oprindelige. De afdækkede og urørte indskrifter står med gylden skriveskrift på sort bund. I frisen læses – henvisende til begge malerier: »Min Jesu som i Angist bad, I Bönnen giör mit Hierte glad, I Nadveren, du stifte lod, Lædsk, lett mit Hierte Sind og Mod«.

Indskriften i postamentfeltet indfattes af en kartouche og udgør en lovprisning af Lichtenberg, signeret af stedets præst Peder Jørgensen Stauning: »Vor Cancelliets Raad Hr Lichtenberg vi ÿde/ vor Skyldig tusind Tack for hand lod Kircken prÿde,/ og Kirckens gamle Muur forbedre og fornye,/ Ja Skolen Sætte nye her udi Randbøll Bye,/ En ret Patron hand er, Gid Mange var Hans Lige,/ Besee Kuns Nørup Kirck og sKole du Skal Sige,/ Jeg ey flatered har, Thi alt hvad findes der,/ udaf Hr Lichtenberg opbygt og Prydet er./ Loc(i): Past(or) (stedets præst) 1738 P. Stauning«.

Bag på altertavlen læses signaturen »Pinxit M. C. Thrane A(nno) 1738« (Malet af M. C. Thrane år 1738) og derunder: »Opmalet af C. Sørensen 1857« og »Restaureret 1941 P. Bagger« (fig. 54).

Altertavlen må skyldes samme snedker, som har udført og moderniseret andre tavler for Lichtenberg i Løsning, Korning og Bredsten (s. 1745, 1792, 2772). Typisk er hans genbrug af dele fra ældre altertavler, ligesom han i Bredsten har fået billedskæreren Mathias Ulriksen Sartz i Århus til at udføre den krævende figurskulptur. Det må anses for sandsynligt, at det også er Sartz, der har udført Randbøltavlens fuldskårne topfigur.

1857 blev tavlen opmalet og udstafferet, og 1880 ønskede kirkesynet den malet og forgyldt, lige som altermaleriet skulle udskiftes med et marmorkors. Planen blev dog opgivet året efter og tavlen erstattet med et †*kors* af hvidt marmor (jf. fig. 44).[24] Den blev nu henstillet i tårnrummet, mens topstykket kom på loftet, hvor det bemærkedes af Nationalmuseets Mouritz Mackeprang 1901. Han fandt malerierne 'gyselige'.

1912 blev tavlen nymalet og genopsat med korset foran storfeltets maleri, som det ses på et fotografi fra o. 1925 (fig. 19). 1934 ønskede menigheden Thranes nadvermaleri udskiftet med et

Fig. 21. Alterbordsforside, o. 1600-25 (s. 2979). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Communion table frontal, c. 1600-25.*

Fig. 22. Altertavle, 1738, med våbener for Gerhard Hansen de Lichtenberg og hans hustru Bodil Hofgaard samt malerier signeret af Mogens Christian Thrane i Ålum (s. 2979). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Altarpiece, 1738, with arms of Gerhard Hansen de Lichtenberg and his wife Bodil Hofgaard as well as paintings signed by Mogens Christian Thrane in Ålum.*

nyt af Alfred Märtens, men dens andragende nød ikke fremme. Endelig 1941 foretog konservator Poul Bagger en gennemgribende istandsættelse af tavlen, som ved afdækning og supplering så vidt muligt gengav den sin oprindelige fremtræden fra 1738.

Fig. 23. Nadveren, altermaleri fra 1738 signeret af Mogens Christian Thrane (s. 2979). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The Last Supper, altar painting from 1738 signed by Mogens Christian Thrane.*

Af en ældre (†)*altertavle* fra o. 1620 er topvingerne genbrugt i den nuværende tavle. De har form af stive rulleværkskartoucher med ophængte frugtbundter. På grundlag heraf kan tavlen ligesom Bredsten Kirkes (†)renæssancetavle (s. 2773) tilskrives snedkeren HPS, der som nævnt arbejdede i årene 1603-26 omkring Varde (jf. prædikestol og stolestader).

Altersølvet (fig. 26) er anskaffet 2008, efter at det gamle var stjålet året før (jf. ndf.). Sættet er udført af Andreas Exner. *Kalken*, 21,5 cm høj, har cirkulær, konkavt opstigende fod, linseknop og et halvkuglebæger med stiliseret vækst omkring cirkler med triskeler, som er hentet fra fontens dekoration. På foden er stemplet »Lueforgyldt AX 2008«. *Disken*, 16,5 cm i tværmål, har i fordybningen en cirkel også med triskele. På undersiden stempel som kalken. En nyere *oblatæske* af pletsølv er cylindrisk og glat.

†*Altersølv.* Kirkens værdifulde altersølv fra 1597 blev bortstjålet 2007 og kendes nu hovedsagelig fra et fotografi (fig. 25) og en beskrivelse fra

Fig. 24. Altertavle, 1738, topstykket med maleri, Gethsemane af Mogens Christian Thrane (s. 2979). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Altarpiece, 1738, top piece with painting of the Agony in the Garden by Mogens Christian Thrane.*

1755-72. Ifølge den sidste bar sættet våbener for Margrethe Lange og hendes to mænd Jens Kaas og Knud Brahe samt initialer for samme: »I.K.M.L.K.B.« med årstallet »1597«.[49] Fotografiet viser en kalk af nærmest gotisk type med cirkulær fod og prydbort langs kanten. Foden var drevet stejlt op imod et sekssidet skaftled. Knoppen fremtrådte sekstunget med mellemfaldende hoveder af mennesker og engle.[52] Bægeret var fornyet i stejl form og med det vel det øvre, cylindriske skaftled. Disken var glat.

1676 betalte man Hans Guldsmed i Vejle (Hans Olufsen) for at reparere kalken, der sammen med sin disk er anført i inventaret samme år.[23] 1679 anskaffedes en pose af skind til altersølvet.[23] 1863 ønskede synet anskaffet en †*oblatæske* af sølv.[24] †*Alterkander*. 1882 skulle indkøbes en vinkande af porcelæn 'mage til den nuværende'.[24]

Alterstagerne (fig. 27), fra 1672, er ifølge indskrift skænket af (kirkeværgen) Ebbe Hansen og Karen Bennisdatter. De er 46 cm høje, foden stærkt profileret, skaftet balusterformet og skålen diminutiv.

Fig. 25-26. 25. †Altersølv, 1597, med våbener for Margrethe Lange og hendes to mænd Jens Kaas og Knud Brahe. Stjålet 2007 (s. 2982). Foto Egon Munk Andersen. 26. Altersølv, 2008, leveret af Andreas Exner (s. 2982). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *25. †Altar plate, 1597, with arms of Margrethe Lange and her two husbands Jens Kaas and Knud Brahe. Stolen in 2007. 26. Altar plate, 2008, supplied by Andreas Exner.*

Øverst på foden læses med omløbende versaler: »Ebbe Hansen Karren Bennis Datter 1672«. En *syvstage* fra 1926 har på foden anført giverne: »Sognefoged J. J. Pedersen og Hustru 1926«.

Fig. 27. Alterstager, 1672, skænket af kirkeværge Ebbe Hansen og Karen Bennisdatter (s. 2983). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Altar candlesticks, 1672, donated by churchwarden Ebbe Hansen and Karen Bennisdatter.*

†*Messehagler*. Inventaret 1683 anfører en hagel af rødt fløjl,[53] og 1862 ønskede synet en ny hagel af rødt silkefløjl med guldgaloner og kors af ægte guldbrokade.[24]

Alterskranken er fra o. 1875,[24] halvcirkulær med joniske balustre og bemaling i to toner af gråt (jf. fig. 42). †*Alterskranke*. 1854 blev 'gelænderet ved knæfaldet' malet.[24]

†*Bogstol* (jf. fig. 44), antagelig 1700-tallet, med svejfet tre- eller eventuelt firfod, hvorpå balusterskaft og skråtstillet pultbræt. Stod 1912 i korets sydvestre hjørne.

Døbefont (fig. 29), o. 1350, udført i en blød, grå sandsten og tilhørende en gotlandsk type. Fonten er 95 cm høj, foden konisk og let konkav med profilering forneden. Kummen har halvkugleform, tværmål 78 cm, og prydes af 15 bukler inden for spinkle arkader med kølbuer, der rum-

Fig. 28. Dåbsfad, o. 1650, nederlandsk arbejde (s. 2985). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Baptismal dish, c. 1650, Netherlandish work.*

mer en fordybet roset med triskele i karvsnitmanér. Herover løber en tynd rebstav, og på randen findes fire indhuggede indvielseskors.

M. Mackeprang, der 1941 har fået bestemt materialet som (ej lokaliseret) sandsten, pegede på en tilsvarende importfont i Bosjöklosters Kirke i Skåne, men han opfattede det som tvivlsomt, om fonten var gotlandsk. Mackeprang gav heller ikke noget bud på dateringen, men behandlede fonten i forlængelse af typen 'bægerbladsfonte', der normalt dateres til 1200-tallet.[54] På grund af kølbuerne må det skønnes, at fonten snarest er kommet til omkring eller efter midten af 1300-tallet. 1882 blev fonten renset for maling.[24] Ved korbuens nordvange, hvor fonten også stod 1912 (jf. fig. 44).

Dåbsfad (fig. 28), o. 1650, nederlandsk af drevet og graveret messing, tværmål 42 cm. I bunden er graveret en kraftfuld dobbeltørn, og på fanen ses let opdrevet en zigzagbort og drueløv. Fadet har et sidestykke i Særløse Kirke (*DK KbhAmt* 848), hvor hele dekorationen dog er opdrevet.

En *dåbskande* fra 1953 er af messing med kraftigt, svunget korpus og kronende kors, 38 cm høj. På foden læses med graveret skriveskrift: »Else og Jens Mogensen 9-7-1953« samt modsat »Randbøl Kirke«. 1868 anskaffedes en †*dåbskande* af tin.[24]

1854 fandtes en †*fontehimmel*, der da skulle males.[24]

Prædikestol (fig. 30), o. 1620, tilskrevet snedkeren HPS fra Vardeområdet (jf. (†)altertavle og stolestader). Malerierne er dateret 1738 og skyldes som altertavlens Mogens Christian Thrane i Ålum. De har karakter af opbyggelige emblemer.

Kurven er i fire fag med arkadefelter mellem toskanske frisøjler (fra 1738) på hjørnerne. Arkaderne har kannelerede pilastre med profilkapitæl samt hesteskobue, der ledsages af tandsnit, neglesnit og treblade i sviklerne. Postament og frise har under og over søjlerne midtknækkede fremspring med henholdsvis engle- og løvehoved i snedkerens særegne manér (fig. 31-32). Under postamentets fremspring findes drejede hængekugler (fra 1738), og nederst afslutter en underbaldakin med profilribber, der løber sammen i en kuglekonsol. Kurvens tandsnitgesims har fornyet dækplanke og læsepult i blankt mahogni fra 1953.[25]

Prædikestolen er opsat i skibets sydøsthjørne med opgang igennem triumfmuren. En himmel ovenover er også i fire fag med fremspring i fri-

Fig. 29. Døbefont, o. 1350, af sandsten (s. 2984). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Font, c. 1350, of sandstone.*

Prædikestolen malet 1738
Restaureret 1940

Fig. 30. Prædikestol, o. 1620, tilskrevet den sydvestjyske snedker HPS (s. 2985). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Pulpit c. 1620, attributed to the cabinetmaker HPS from southwestern Jutland.*

sens hjørner. Over den stærkt profilerede gesims hæver sig to topstykker i form af rulleværk, mens hængestykkerne er fra 1738 i stil med altertavlen. Loft med seks profilribber samlet i en midtroset.

Træværkets bemaling er 1941 bragt tilbage til den oprindelige ved afdækning og en del supplering. Malerierne og kurvens indskrifter i gul kursiv på sort bund er derimod urørte fra 1738. De knytter an til Ezekiels ord om vagtsomhed, som citeres i frisen: »Jeg haver sat dig/ Til min vægter over/ Israels Huus/ Ezech. 3 v. 17«. *Malerierne*, i klare lyse farver, har som nævnt karakter af emblemer, en genre af opbyggeligt sammenstillede billeder og tekster, der fandt udbredelse i kirkekunsten gennem særlige emblembøger (jf. s. 1964 og 2923).

Her har Thrane brugt tre emblemer (til maleri nr. 1-3) fra Johannes Lassenius, *Heiliger Perlen-Schatz*, trykt i København 1693 med emblemer af Hubert Schaden.[55] Det fjerde maleri er taget fra Daniel Cramers *Emblemata sacra* 1624 (1,1).

Malerierne beskrives her fra nord med anførelse af den tilhørende tekst i postamentfelter nedenunder. 1) (Fig. 33) en soldat, Zions vægter, står vagt ved et skilderhus på en bakke: »Jeg Vaager mens andre sover«. 2) (Fig. 34) en dreng rækker en godbid frem imod en tilløbende hund og rejser samtidig en stav; nederst på maleriet læses signaturen »pinx(it) 1738«, der gentages på dansk og suppleres i postamentfeltet: »Prædikestolen malet 1738/ Restaureret 1940«. 3) (Fig. 35) en mand flygter hovedkulds fra et uvejr men styrkes af en anden med en fremrakt skål: »Her er Hierte Styrckning/ for en Hierte Klemt«. 4) En hånd fra skyen hamrer på et hjerte, »Ordets Hammer«. I himlens frise læses: »Kundgiør mit folck/ deris overtrædelse/ og Jacobs Huus/ deris synder. Esa(jas) 58 v:1«.

Mens snedkeren HPS kun kan sættes i forbindelse med to altertavler, Bredstens og Randbøls, kendes der hen imod ti prædikestole i Vestjylland, der svarer godt til prædikestolen. Heraf er de fem signerede med hans initialer (jf. *DK Ringkøbing* 222-23). De karakteristiske løvehoveder, i to udgaver, er i Randbøl noget mere ubehjælpsomme end andetsteds, hvorfor der her kunne være tale om en svend.

Fig. 31-32. Løvehoveder på prædikestol fra o. 1620, tilskrevet snedkeren HPS (s. 2985). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Lions' heads on pulpit from c. 1620, attributed to the cabinetmaker HPS.*

Fig. 33-35. Prædikestolsmalerier fra 1738 med emblemmaleri, der udtolker Ezekiels ord om vagtsomhed (3,17). Malet af Mogens Christian Thrane (s. 2987). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Pulpit paintings from 1738 with emblem painting interpreting Ezekiel's words about 'the Watchman' (3,17). Painted by Mogens Christian Thrane.*

1881 blev prædikestolen malet og forgyldt,[24] 1901 kaldte Mouritz Mackeprang de allegoriske malerier 'meget slette', og 1912 fik træværket på ny en overstrygning. Med Poul Baggers istandsættelse 1938-41 fik stolen endelig sin nuværende fremtræden.

Stolestaderne er fra o. 1580 i syd, 1639 (eller lidt før) i nord og har tilhørende vægpanel. Mens selve bænkene er fra o. 1880, er alle gavle fra renæssancetiden, 125 cm høje. Sydsidens (fig. 36) har på sydvestjysk vis form af et rammeværk med to fyldingsfelter, hvis lodrette rammestykker fortsætter i to småspir (Ribetype). En del rammeværk er fornyet 1912. De nedre fyldinger rummer enkelt foldeværk, de øvre bladværk og blomster i fladsnit.

Fig. 36-37. Stolegavle med vægpanel i baggrunden (s. 2988-89). 36. I skibets sydside, o. 1580. 37. I skibets nordside med årstal 1639. Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Pew ends with wall panel in background. 36. In south of nave c. 1580. 37. In north of nave dated 1639.*

Nordsidens gavle (fig. 37), med årstal 1639, har også to fyldinger, men med diamantbosse forneden og en smal arkade, hvis pilastre er kannelerede og bærer profilkapitæl; i sviklerne ses perspektivøjne. Topstykkerne har over et tandsnit hals og krones af skråprofiler. Ti topstykker har indskåret et Jesusmonogram, og på de to forreste gavle læses endvidere initialerne »EMDV« og året »1639«.

Fig. 38. Udsnit af stolestadernes indgangspanel fra o. 1580 med udskårne bladmasker (s. 2990). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Detail of entrance panel to pews from c. 1580 with carved leaf masks.*

Fig. 39. Udsnit af vægpanel med præg af snedkeren HPS' arbejde (s. 2990). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Detail of wall panel with the look of the work of the cabinetrmaker HPS.*

Sydsidens stolestader har bevaret deres *indgangspanel* i fem fag, 235×114 cm, der over glatte profilfyldinger har frisefyldinger kantet af neglesnit. Frisens fyldinger prydes af bladværk i fladsnit (fig. 38), der fra nord udgår fra munden af henholdsvis et Janushoved, en drage(?), et englehoved, en trold og en bladmaske, alle såkaldte 'grønne mænd'.[56]

Stadernes sjældent velbevarede *vægpaneler* (fig. 39 og 42), 148 cm høje, omfatter såvel skibets som tårnets vægge. De udgøres forneden bag stolene af glatte fyldinger med renæssanceprofiler, der nogle steder er fornyet i enkel form. Over stolehøjde indrammer profileret rammeværk tilsammen 56 arkadefag i skib og tårn (fig. 39). De

Fig. 42. Indre set imod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Interior looking west.*

dannes af profilerede pilastre med profilkapitæl og en svag hesteskobue ledsaget af tand- og neglesnit samt fladsnitblade i sviklerne.

Stolestaderne står siden 1980 grå og hvide med blåt i fyldingerne, vægpanelerne med lysegrønt rammeværk og gule blade.

For dateringen af stoleindretningen ligger det lige for at holde sig til årstallet 1639 i nord og Ribetypens normaldatering til o. 1580. Sagen kompliceres dog derved, at staderne ifølge kirkeregnskabet blev forsynet med nye 'forstykker' (gavle) 1617. Og hertil kommer, at vægpanelernes arkader bærer et så umiskendeligt præg af

Fig. 40-41. To ⋆fyldingsplader fra o. 1580, forside og bagside, måske fra †skrifte- eller degnestol (s. 2992). Foto Roberto Fortuna 2018. – *Two ⋆filling panels from c. 1580, front and back, perhaps from †confessional or parish clerk's chair.*

Fig. 43. Kirkens vestende med †pulpitur fra 1770 (s. 2993) under restaureringen 1912. Foto Hugo Matthiessen. – *West end of church with †gallery from 1770 during restoration of 1912.*

HPS' manèr, at de nærmest slutter sig til denne snedkers (†)altertavle og prædikestol fra o. 1620, hvis udførelse bør falde nogenlunde inden for snedkerens kendte virketid 1603-26.

Vægpanelerne er som nævnt usædvanlige. Andre eksempler kan nævnes i Egtved (Jerlev Herred) og i Bække (*DK Ribe* 2408).

I forbindelse med arbejdet 1617 havde værgerne den ukendte snedker på kost og løn, og han blev hentet i Gadbjerg.[22] 1698 samlede præsten Alexander Falk 'alle de gamle folk fra adskillige steder', som havde nogen viden om (fordelingen af) kirkens stolestader, eftersom sognet blev ganske øde 'i polakkernes tider' (jf. s. 2963).[57]

1856 skulle mandsstolene 'ligedannes' med kvindestolene,[24] hvilket må sigte til bænkene og deres rygstød. Næste år blev vægpanelet i kvindestolene repareret og alt stoleværk malet.[24] 1881 lod man staderne overstryge med egetræsfarve.[24]

En †*skrifte- og præstestol,* der som prædikestolen havde været smykket med Thranes 'sindbilleder',[49] blev 1857 malet sammen med †*degnestolen*. Fra disse stole, der blev fjernet 1875,[24] stammer formentlig to ⋆*fyldingsplader* (fig. 40-41), 40 og nu 37 cm lange, 17 cm brede, der må dateres o. 1580 (jf. stolestader). De har på midten firsidede gennembrydninger, hvorfra der på den ene side udgår akantusløv i fladsnit, mens den anden side er dækket af groft, firdelt foldeværk. Pladerne har sort og rød bund for løvværket, mens foldeværkssiden er rød. Farverne, vel fra 1857 eller 1881, er afdækket under egetræsmaling efter afgivelse 1912 til Nationalmuseet (inv.nr. D 7923). Pladerne er, formentlig af udstillingstekniske årsager, indsat i en sekundær, glat ramme.

En ⋆*klingpung* fra 17-1800-tallet findes nu i præstegården, mens en †*pengetavle* blev anskaffet 1685.[53]

En jernbunden †*dørfløj* kaldes 1858 gammel og tung og skulle erstattes af fløjdøre i karm med gerigter.[24]

Et stort †*pulpitur* fra 1770 var opsat i skibets vestende, hvor det stod indtil 1912 (fig. 43). Pulpituret, der optog næsten en tredjedel af skibet, hvilede på tynde stolper med cylindrisk 'kapitæl', og brystningen omfattede 13 fag med højrektangulære profilfyldinger og frise. Af en malet indskrift i frisen (skriveskrift) læses på fotografiet hovedsagelig afslutningen med præstens navn: »… (Rasmus) Hau(nstr)up 1770«. 1856 skulle pulpituret have gulvet repareret.[24]

Orgel (fig. 42), 1976, med fem stemmer, ét manual og pedal. Bygget af Jydsk Orgelbyggeri I/S, Hinnerup. Disposition: Manual: Gedakt 8', Principal 4', Rørfløjte 4', Oktav 2'. Pedal: Subbas 16'. Kobling: M-P. Femfeltet facade, tegnet af arkitekt Edvard Thomsen, Randers. Opstillet på forhøjning i tårnrummet med østvendt spillebord.

†*Orgel*, 1917, med tre stemmer, ét manual. Bygget af A.C. Zachariasen, Århus. Disposition (C-f^3): Principale 8', Bordone de amore 8', Fugara 4'. Kopling: M+M 4'. Svelle. Pneumatisk aktion, keglevindlade. Opstillet på forhøjning i tårnrummet. Østvendt, todelt facade med fritstående spillebord, hvor klaviaturet var vendt mod vest. Prospektpiber af sølvbronzeret zink.[58]

Af to sjældne *kirkeejerskabstavler* er den yngste fra 1857 bevaret (fig. 46). Den oplyser om Engelsholms salg af kirkens patronatsret 1769 til en række beboere og deres videresalg til sognet 1770: »Anno 1769 den 21 Juli har Velædle Hr: Kammerraad Duus paa Engelsholm solgt Randböl Kierke til Søren Jensen i Randböl, Mogens Hansen i Vandel, Abels Berthelsen og John Pe-

Fig. 44. Indre set imod øst under restaureringen 1912. Foto Hugo Matthiessen. – *Interior looking east during restoration of 1912.*

dersen Bindeballe for Summa to Tusinde Rigsdaler, den 28. Apriel 1770 har Kjøberne overladt disse Parter til Sognet, og enhver betalt sin Part efter Kjöbesummen. Randböl Kierke den 16. Juni 1857«. Den rundbuede tavle er dannet af to fyrrebrædder, 67×42 cm, beskrevet med hvid skriveskrift på sort bund. Ophængt i våbenhuset.

En †kirkeejerskabstavle (fig. 45), fra o. 1770, lod kirken selv føre ordet og i et rimet vers hylde sine nye ejere:

»Paa Kirkens Vegne!
Saalænge findes kan i Kirken Muur og Stene,
Saalænge som en Mand paa gode, sunde Bene
Til Randbøl Kirke gaaer, skal Eierne faae Priis,
Som lader mig fornye, at jeg ta'er ei Forliis.
De tænker vel paa mig, at jeg bli'er ei forfalden,
hvorfor de ogsaa nu min Forsvar vorder kalden.
Gud pryde deres Huus i mange gode Aar,
Indtil de aldermæt i Evighed indgaaer«.

Stentavlen, der havde indskrift med fraktur, kendes fra et foto 1912. Den var indmuret i skibets nordvæg, nær østre hjørne, og var højst sandsynlig opsat i forbindelse med beboernes overtagelse af kirken 1770 (jf. historisk indledning). Teksten, der kan være forfattet af sognepræst Rasmus Haunstrup (jf. indskrift på †pulpitur), svarer genremæssigt til sognepræst P. Staunings hyldestdigt

Fig. 45. †Kirkeejerskabstavle fra o. 1770, hvori kirken hylder sine nye ejere (s. 2994). Udsnitsforstørrelse af foto 1912 ved John Lee 2017. – †*Church ownership plaque from c. 1770, in which the church pays tribute to its new owners.*

Fig. 46. Kirkeejerskabstavle, 1857, oplysende om Engelsholms salg af kirken til en række beboere 1769 og deres videresalg til sognet 1770 (s. 2993). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Church ownership plaque, 1857, noting the sale of the church to certain tenants in 1769 and its resale to the parish in 1770.*

1738 til kirkeejeren Gerhard Hansen de Lichtenberg på altertavlen (s. 2980).

En ligeledes usædvanlig *fattigtavle* fra o. 1700 (fig. 47) må have været opsat over en pengeblok. Den består af et rundbuet egebræt med hjerteformet hul foroven til ophæng, 39-20 cm. Tavlen dækkes af gul frakturskrift på sortbrun bund: »Giver til de Fattige, Glæmmer Ikke At giøre vel og meddele. Thi saadanne offer Behager Gud vel: Ebr: C 13: v 16«. Denne art tavler med opfordring til at give offer til sognets fattige er nu sjældne, nogle sidestykker er forsynet med maleri af Den rige Mand og Lazarus, således i Helsingborg Kirke. Ved indgangen over en nyere pengebøsse.

En *præsterækketavle* er opsat 1984, ifølge indskrift i anledning af »Luthers 500 og Grundtvigs 200 Års Jubilæum« (året før). I profilramme, på-

skrevet med sorte versaler på grå bund. På tårnets nordvæg.

Salmenummertavler. 1) O. 1880, en rundbuet planke, 62×34 cm, oprindeligt til påskrift med kridt, nu til hængecifre. Nord for korbuen, hvor den også hang o. 1925 (fig. 19). 2-4) Tre ens fra første del af 1900-tallet i nyrenæssance med sorte hængecifre.

Lysekroner. Tre i barokstil er ophængt i skibet. 1) 1861, med 2×6 lysearme. På hængekuglen læses: »Hans Mortensen 1861«. Østligst. 2) 1895, på hængekuglen: »Cecilia Marie Kirstine Jensen Vandel 1882-95«. Vestligst. 3) 1912, på hængekuglen: »Skænket til Randbøl Kirke af Menigheden Julen 1912«. I midten.

†*Lysekroner.* Fire †ringkroner, hvoraf en var ophængt i skibets midte, var bevaret endnu 1912 (jf. fig. 43-44).

Et *kirkeskib* fra 1938, »Tove Marie«, er en tremaster, der er bygget af en sømand i Esbjerg og skænket af vognmand Søren Bøllingtoft i Vejle.[59] Skroget er 85 cm langt, hvidmalet med rød bund. En istandsættelse er foretaget 1995. Ophængt mellem de to østlige lysekroner.

Fig. 47. Fattigtavle, o. 1700, til opsætning over en offerstok (s. 2994). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Alms board, c. 1700, for erection above a poor box.*

Fig. 48. Klokke, 1462, tilskrevet støberen Klavs (s. 2995). Foto Arnold Mikkelsen 2018. – *Bell, 1462, attributed to the bell-founder Klavs.*

Klokke (fig. 48), 1462, tilskrevet støberen Klavs (Klaves), tværmål 86 cm.[60] Den forholdsvis slanke klokke har profilering ved overgangen fra legeme til slagring, og om halsen kanter fire lister minuskelindskriften: »Anno d(omin)i mcdlxii in honorem beati petri appostoli help maria« ((støbt) i det Herrens år 1462 til ære for apostlen Peter. Hjælp Maria).[61] Ophængt i ældre slyngebom i tårnets søndre glamhul. Støberen, hvis navn kendes på en klokke fra Holstebro (*DK Ringkøbing* s. 263), har på grundlag af denne kunnet tilskrives en række klokker især i Nord- og Vestjylland.

GRAVMINDER

Begravelser. Ved anlæggelse af kirkens varmeværk 1940 fremkom grave vestligst i skibet og i tårnrummet formentlig fra 1700-tallet. Kun om den ene haves nærmere oplysning. Den lå østligst i tårnets midte, og ved den fandtes seks kistehanke, ligesom det sås, at afdøde havde rester af fipskæg og issen lidt hår samt dele af hovedtøj.[62]

Kirkegårdsmonumenter. 1) O. 1855, over Anders Johansen og hustru Kristense. Givet af venner i Vandel. Rundbuet stele af kunstsandsten, 60×40 cm, med akroterier og kantende joniske søjler. Indskrift med indhugget antikva. På korets loft.

2) O. 1861, over Karen Christensdatter, *14. feb. 1811 i Hesselballe, †13. marts 1861. 30. april 1831 indlod hun sig i ægteskab med Søren Nielsen Terp af Brakker, med hvem hun avlede seks sønner og to døtre, som alle tillige med faderen lever. Liggesten, 65×44 cm, af rød kalksten hvori indhugget sort fraktur, en omløbende ramme med cirkler med rosetter i hjørnerne. I lapidariet øst for kirken.

Fig. 49. Kirkegårdsmonument nr. 4, o. 1889, over Kirsten Kristoffersdatter (s. 2996). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 4, c. 1889, to Kirsten Kristoffersdatter.*

3) O. 1862, over Poul Sörensen Terp, *8. juni 1838 i Binneballe, †22. nov. 1862 sammesteds, med gravvers. Liggesten, 59×45 cm, af grå kalksten hvori indhugget sort fraktur, en omløbende ramme med firdelte rosetter i hjørnerne. I lapidariet øst for kirken.

4) (Fig. 49), o. 1889, over Kirsten Kristoffersdatter, *11. nov. 1821 i Søllinge på Fyen, †1. febr. 1889 i Daldover. Endvidere Inger Sophie Johansen, *7. jan. 1861 i Gudme på Fyen, †12. april 1886 i Daldover. Indskriften afsluttes med et »Vi sees hos Jesus«. Stele af cementsten, 66×40 cm, med egeløv, hvoraf et kronende kors vokser. På korets loft.

5) O. 1892, over Karen Udesdatter, *6. okt. 1820 i Fredsted, †3. aug. 1892 i Mörup, med efterskrift. Cementstensgrotte på sokkel og med kronende kors af hvidt marmor, 131 cm høj. Indfældet tavle af samme materiale med indhugget antikvaskrift, der over en medaljon med kors, anker og hjerte (tro, håb og kærlighed). På soklen et håndtryk. Rundbuet afslutning. I lapidariet øst for kirken.

6) (Fig. 50), 1947, opsat som minde om *fem allierede flyvere*. En Royal Air Force-maskine med fem ombordværende, tre englændere, en skotte og en australier, blev 27. august 1944 skudt ned af tyskerne ved Vejle, da den var på vej tilbage efter et bombetogt til Königsberg. Ligene af de omkomne blev ført til Vandel Flyveplads og begravet ved Uths gård. På graven sattes et trækors med påmalet tysk indskrift: 'Hier ruhen 5 unbekannte englische Flieger gefallen am 27. 8. (19)44'.[63] To år efter befrielsen, 5. maj 1947, blev deres levninger flyttet og nedsat på kirkegården i et gravsted nord for Kong Rans Høj. Det skete under stor offentlig bevågenhed.

Monumentet, der er af rødlig granit, krones af et kors med Kristusmonogram. Indskriften på østsiden i versaler er med påhæftede messingbogstaver. På soklen læses: »Faldet ved Vejle 27. aug. 1944« og herover navnene på de fem faldne med militær rang og ordensdekorationer:

Fig. 50. Monument opsat 1947 over fem nedskudte Royal Air Force-flyvere, 1944 (s. 2996). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Monument set up in 1947 to five Royal Air Force airmen shot down in 1944.*

Royal Air Force squadron leader A. S. Perkins, Distinguished Flying Cross, ★Liverpool, England, 26. jan. 1912.

Royal Air Force flight lieutenant W. E. Frew, Distinguished Flying Cross, ★Cowdenbeath, Skotland, 18. dec. 1921.

Royal Australian Air Force pilot officer K. G. Tennent, ★Rockhampton, Australien, 23. maj 1922.

Royal Air Force flight sergeant B. Smith, ★Stockton, England, 2. febr. 1925.

Royal Air Force flight sergeant A. V. Howarth, ★Burnley, England, 11. nov. 1916.

Et citat i midten fra Åbenbaringens Bog (2, 10) flankeres af et vers, som er fordelt over fire felter:

»For eget Fædreland de faldt,
og vor Befrielse det gjaldt.
Vi takker dem for, hvad de gav.
Vi værne vil om deres Grav«.

†*Kirkegårdsmonumenter*. 1872 skulle 'de gamle, rådne trægravrammer og -gravmæler ombyttes af ejerne med nye eller fjernes'.[24]

KILDER OG HENVISNINGER

Nedenfor er anført en oversigt over arkivalier, utrykte kilder og litteratur anvendt i beskrivelsen af kirken. For en oversigt over arkivalier og litteratur samt forkortelser anvendt i Vejle Amt i almindelighed se s. 56-62. Henvisninger til *Danmarks Kirker*, Kbh. 1933-, er angivet som *DK*, efterfulgt af betegnelsen på det pågældende amt; referencer inden for Vejle Amt har kun sideangivelse.

Arkivalier. *Kirkens arkiv*. Synsprotokol for Randbøl kirke 1948-.

RAK. *Danske Kancelli*. 233 – B 184d. Seks års kirkeregnskaber 1614-1620.

Rigsarkivet, Viborg (RAV). *Ribe bispearkiv* (C 4): 704-11. Kirke- og præstegårdssyn 1793-1832. – 774. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69. – 1388. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-86. *Nørvang-Tørrild Hrdr.s provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C38-3). *Præstearkiverne*. Kirkebog for Nørup-Randbøl 1679-1747 (C 454-XI). *Nørup pastorat*. Liber daticus 1776-1870 (CP-0454). *Landsbykirkernes regnskabs-*

Fig. 51. Hærvejen og kirken set fra nord. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Hærvejen and the church seen from the north*.

bøger. Regnskabsbog for Randbøl Kirke 1683-1685 (C KRB-337).

Nationalmuseet (NM). *Notesbøger*. Søren Abildgaard (1772-73). *Indberetninger*. M. Mackeprang 1901 (inventar). – Mads Henriksen 1905 (kalkmaleri). – Hugo Matthiessen 1912 (kalkmaleri) – samme 1912 (inventar); Jul. S. Raklev 1940 (begravelser); Harald Borre 1941 (kalkmaleri); Bent Exner 2000 (altersølv).

Tegninger og opmålinger. *NM*. Opmåling af klokke ved F. Uldall 1900; akvarel af kalkmaleri ved Mads Henriksen 1901; tryk af opmåling af altertavle ved J. Therchildsen 1911; opmåling af stolestader ved samme; skitse af Jul. S. Raklev 1940 (begravelser).

Litteratur. *Randbøl Sogn gennem tiderne,* udgivet af studiekredsen ved Randbøl Sogns Museum 1983.

Historisk indledning og bygningsbeskrivelse ved Niels Jørgen Poulsen, kalkmalerier og inventar ved Ebbe Nyborg og Kristian Lumholdt (orgler). Gravminder ved Jakob Kieffer-Olsen, Ebbe Nyborg og Niels Jørgen Poulsen. Heraldisk konsulent Allan Tønnesen. Engelsk oversættelse ved James Manley, oversættelse fra latin ved Peter Zeeberg. Korrektur ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet februar 2019.

[1] Jf. *DK Ribe* 2330-33.

[2] *Præsteindberetninger til Ole Worm*, Kbh. 1970-74, I, 199.

[3] Jf. Jakob Kieffer-Olsen, *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*, 2018, 331-32. – Randbøl, Daldover og Vandel hørte til Tørrild Herred (Jelling Syssel), Almstok, Rygbjerg og Bindeballe til Jerlev Herred (Almind Syssel).

[4] Det er således en fejl, når Wiberg i sin Præstehistorie skriver, at Randbøl indtil 1679 havde været et pastorat for sig. Misforståelsen er videreført i Trap.

[5] Jf. Niels Jørgen Poulsen, »Jyske kirker på Christian IV.s tid. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 fra Jelling Syssel«, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1980, 56-66.

[6] *Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden*, 1535-1765, Kbh. 1892-1955, IV, 222.

[7] *Randbøl sogn gennem tiderne*, udgivet af studiekredsen ved Randbøl sogns museum 1983, 21. En kopi af skødet findes i Vandel Museum.

[8] Menighedsrådets forhandlingsprotokol 1903-99, udskrift ved Frank Laursen.

[9] Niels Jørgen Poulsen, »Randbøl sogns bebyggelse ca. 1570 til 1700. Et sydjysk sogn før og efter svenskekrigene«, *Landbohistorisk Tidsskrift* 4, 1982, 123-81, især 151-56.

[10] RAV. *Præstearkiverne*. Kirkebog for Nørup-Randbøl 1679-1747 (C 454 XI).
[11] Rasmus Mortensen, »Randbøl Hede. Statens Opdyrkningsforsøg«, *Vejle Amts Årbøger* 1930 og 1931; N. M. Schaiffel-Nielsen, *Ødekirker langs den jyske hærvej*, udg. af Randbøl Sogns Museumsforening, 2005, 67-71. – At der i Frederikshåb skal have været anlagt en reformert gravplads har ikke kunnet bekræftes.
[12] Lisbeth Eilersgaard Christensen, »Places and place names«, A. Pedersen et al. (eds), PNM Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 20.4. Jelling Series, forthcoming.
[13] *Præsteindberetninger til Ole Worm*, Kbh. 1970-74, I, 197.
[14] RAV. *Ribe bispearkiv*. Præsteindberetninger til biskop Bloch 1766-69 (C 4.774). Sagnet gengives af J. J. A. Worsaae i *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1840-41, 149-52.
[15] Mønten opbevares i NM. *Den Kongelige Mønt- og Medaillesamling*, FP 3123.
[16] Således kaldes hærvejen af præsterne i 1600-tallet, der også brugte udtrykket 'den almindelige landefart'.
[17] Om forholdet mellem kirker og gravhøje, se Olaf Olsen, *Hørg, hov og kirke*, Kbh. 1965, 270 og 274 med udbredelseskort s. 269 og 273.
[18] N. M. Schaiffel-Nielsen, *Randbøl – Glimt af et hedesogns historie*, II, udg. af Randbøl Sogns Museumsforening, 2001, 192-98.

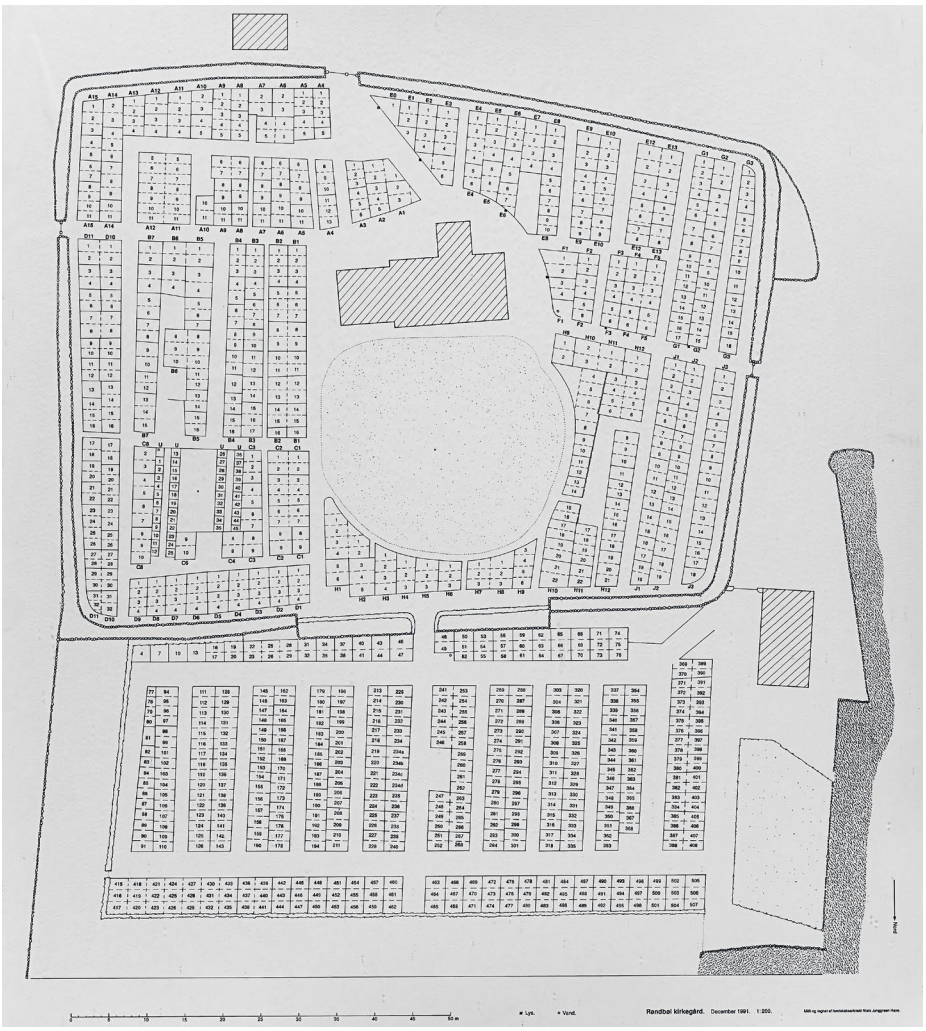

Fig. 52. Plan af kirkegården, målt og tegnet af Niels Junggreen Have 1991. 1:1000. Den stiplede linje viser gravhøjens omkreds (s. 2965). Nord nedad. I graverkontoret. – *Plan of churchyard. The broken line shows the contour of the barrow. North down.*

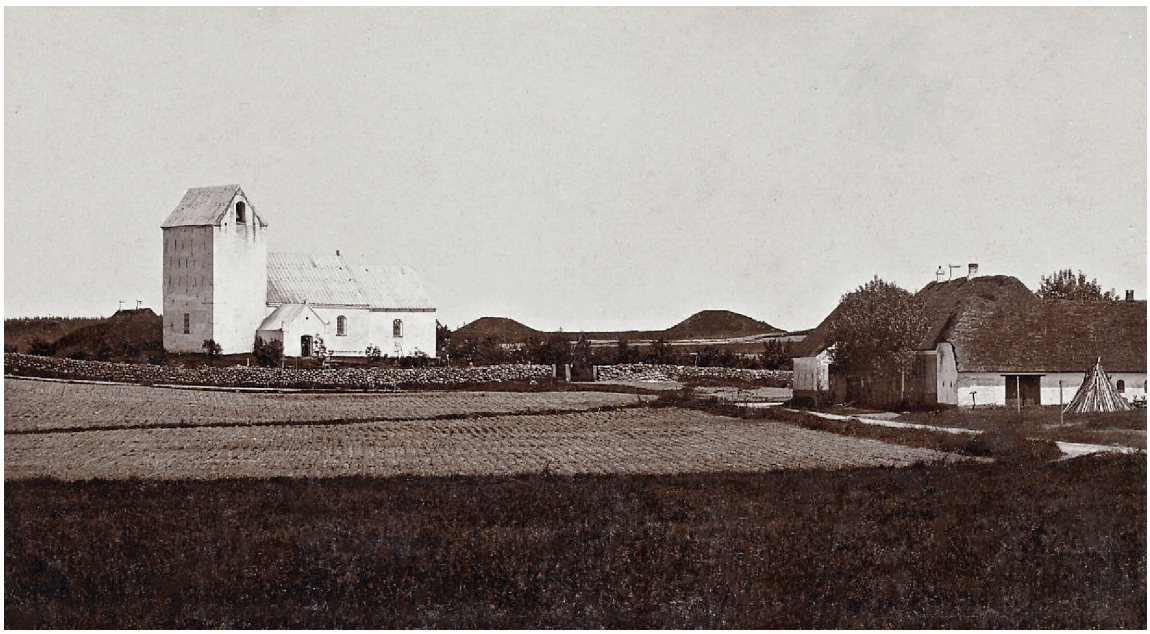

Fig. 53. Kirken og kirkegården set fra syd i det skovløse landskab o. 1900. Ved Hærvejen t.h. ses Randbølgård (Randbøl Kro) med den nu nedrevne kørestald og imellem denne og kirken to af de fire gravhøje i Firehøje. Foto i Vandel Museum. – *Church and churchyard seen from the south in the unforested landscape c. 1900. At Hærvejen on the right Randbølgård (Randbøl Inn) can be seen with the now demolished carriage shed and between this and the church two of the four barrows of Firehøje.*

[19] RAV. *Nørup pastorat*. Liber daticus 1776-1870 (CP-0454). Her citeret efter utrykt manuskript 'Randbøl Præstegård, Annexgaard' ved Frank Laursen. I Vandel Museum.
[20] Menighedsrådets forhandlingsprotokol 1903-99, udskrift ved Frank Laursen. Kirken fik skøde på jordstykket 1926.
[21] RAV. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1793-1832 (C 4.704-11).
[22] RAK. *Danske Kancelli*. Seks års kirkeregnskaber 1614-20 (233 - B 184d).
[23] RAV. *Ribe bispearkiv*, Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-86 (C 4.1388).
[24] RAV. *Nørvang-Tørrild Hrdr.s provsti*. Synsprotokol 1854-90 (C 38.3).
[25] Kirkens arkiv. Synsprotokol for Randbøl kirke 1948-.
[26] J. J. A. Worsaae, »Undersøgelser af Gravhøie i Danmark«, *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1840-41, 149-52; Anne Pedersen, »Churches and ancient monuments«, Anne Pedersen & Per Kristian Madsen (eds.): PNM Publications from the National Museum. Studies in Archaeology & History vol. 20.5. Jelling Series, forthcoming. Fundene fra udgravningen 1840 opbevares i Worsaaes samling i British Museum.
[27] Anne Pedersen, Peter Steen Henriksen og †Henrik Breuning–Madsen, »Appendix: Borings in prehistoric mounds next to early medieval stone churches – methods and results«, Anne Pedersen & Per Kristian Madsen (eds.) (jf. note 26).
[28] Anne Pedersen, »Churches and ancient monuments«, Anne Pedersen & Per Kristian Madsen (eds.) (jf. note 26).
[29] NM. Indb. ved M. Mackeprang 1901.
[30] Provsten påbød 1861, at jorden omkring kirken blev planeret, så vandet fik afløb (jf. note 24).
[31] Ved sit besøg 1912 så Hugo Matthiessen 'tydeligt grundsten i jordsmonnet øst for korets nuværende gavl i forlængelse af den søndre og nordre mur'. Han anslog, at koret oprindeligt havde været 3-4 alen længere, hvilket dog modsiges af den bevarede murkerne.
[32] I koret er der dog nederst genanvendt munkesten, også i krydsskifte.
[33] Hugo Matthiassen skrev 1912 (jf. indb.): 'Våbenhuset … er prydet af tarvelige, moderne, i teglsten murede rammer og pinakler'.
[34] Våbenhuset omtales ikke i kirkeregnskaberne 1614-20 (jf. note 22).
[35] RAV. *Ribe bispearkiv*. Regnskaber for Jelling Sysselprovstis kirker 1676-86 (C 4.1388) og regnskabsbog for Randbøl Kirke 1683-85 (C KRB 337).
[36] NM. Korrespondance. Refereret af pastor Søren Andersen i brev af 16. dec. 1902.

[37] Missionshuse indviedes i Frederikshåb 1889, i Randbøldal 1894.
[38] Senest i stationsbyen Vejen 1896.
[39] NM. Korrespondance. Sognepræst Søren Andersen i brev af 16. dec. 1902 til biskop og ministerium.
[40] Tegning og overslag, dateret København 28. juni 1899, i Vandel Museum.
[41] 30. august 1899 indgav 79 'kirkeejere' (langt over flertallet) og 37 ud af 38 beboere i kolonien Frederikshåb et andragende om, at kirken måtte blive flyttet til Hofmansfeld. NM. Korrespondance. Sognepræst Søren Andersens i brev af 16. dec. 1902.
[42] NM. Korrespondance. Brev fra Nationalmuseet til Kirkeministeriet 19. juli 1901.
[43] Fundet meddeltes til Nationalmuseet af J. Glavind, Vandel Station, 19. juli 1901 (jf. korrespondance). Det var to måneder efter M. Mackeprangs besøg i Randbøl, og godt en uge før Kirkeministeriet gav sin formelle tilladelse til nedrivning.
[44] NM. Korrespondance. Sognepræst Søren Andersen i brev til Kirkeministeriet og Nationalmuseet 16. dec. 1902. For ham var det kun et retfærdigt krav, at folk, der boede 1¼ mil fra Randbøl, fik lettere adgang til deres kirke; den 'fattige hedekommune' ville ikke kunne bære omkostningerne med både en kirke i Randbøl og et kapel i Frederikshåb.
[45] NM. Korrespondance. Provst V. Henningsen i brev til biskop Koch 2. marts 1903.
[46] Orla Hylleberg Eriksen, *Dendrokronologisk undersøgelse af tagkonstruktion over Randbøl kirke*, NNU rapport nr. 29, 2017.
[47] Således angiveligt foreslået af museumsdirektør Viggo Mollerup.
[48] Apostlene som eftermiddelalderligt motiv hænger sammen med deres rolle som martyrer og moralske forbilleder for de unge lutherske menigheder. Jf. malerier i Daugaard Kirke s. 1919.
[49] Johan Hvidtfeldt, »L.C. Buchholtz' beskrivelse af Tørrild Herred« (1755-72), *Vejle Amts Aarbog* 1952, 34-37.
[50] RAV. *Ribe bispearkiv*. Kirke- og præstegårdssyn 1793-1832 (C 4.704-11).
[51] Om Mogens Christian Thrane og malerfamilien Thrane Jens Jensen, Malerfamilien Thrane på Fussingø, *Fussingø*, Randers 1989, 125-44.
[52] For hovedernes karakter indb. ved Bent Exner 2000 i NM. Han daterede altersættet til 1700-tallet.
[53] RAV. *Landsbykirkernes regnskabsbøger*. Regnskabsbog for Randbøl Kirke 1683-1685 (C KRB-337).
[54] M. Mackeprang, *Danmarks middelalderlige døbefonte*, 1941, 387-88.
[55] Venligst oplyst af Carsten Bach-Nielsen, der også henviser til et maleri fra samme emblembog, der findes på en stolelåge i Ringkøbing Museum. Jf. i øvrigt Karen Holst, »Sindbilleder. Jordelivet og forsynets veje hos den jyske kirkemaler Mogens Christian Thrane (1697-1764)« i *Ribe Stiftsbog* 1997, 48, hvor forlæggene dog ikke er erkendt.
[56] Ebbe Nyborg, »Bladmasken eller den grønne mand. Et antikt motiv i dansk middelalderkunst«, *Mellan slott och slagg. Vänbok till Anders Ödman,* red. Ingrid Gustin m.fl., Lund 2016, 197-205.
[57] *Danske Magazin* bd. 4, 1750, 333.
[58] Yderligere oplysninger om kirkens orgler findes i Den Danske Orgelregistrant.
[59] Skibet opkaldt efter giverens svigermor, †1922.
[60] F. Uldall, *Danmarks middelalderlige Kirkeklokker*, 1906, anden udgave Højbjerg 1982, 294.
[61] Ubehjælpsomme afskrifter hos Buchholtz i *Hvidtfeldt 1952*, 34-37 (jf. note 49), og *Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Vest- og Sydjylland*, Højbjerg 1995, 63.
[62] NM. Indb. ved Jul. M. Raklev med flygtig skitse af to graves placering.
[63] Et fotografi af korset med indskriften er gengivet i *Randbøl sogn gennem tiderne*, udg. af studiekredsen ved Randbøl Sogns Museum, 1983, s. 25.

Fig. 54. Altertavle, 1738, signaturer på bagsiden af Mogens Christian Thrane 1738, C. Sørensen 1857 og Poul Bagger 1941 (s. 2980). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Altarpiece, 1738, signatures on back of Mogens Christian Thrane 1738, C. Sørensen 1857 and Poul Bagger 1941.*

RANDBØL CHURCH

The small church by the ancient military road Hærvejen was built at the foot of a large prehistoric burial mound, Kong Rans Høj, which with the establishment of the churchyard was incorporated as part of the Christian burial site. The present location of the church in a corner of the parish is due to the fact that the parish was originally considerably smaller and included only some of the villages, while the area to the south and south west belonged to smaller parishes that were closed down in the course of the Middle Ages.

Building. The church is a modest Romanesque ashlar building consisting of chancel and nave, to which a tower was added in the west in the Late Middle Ages. A small porch on the south side of the nave is from 1874 and superseded an older porch which was perhaps added in the 1600s. The chancel was shortened and the upper areas of the nave were rebuilt, possibly in connection with the replacement of the roofing, which can be dated dendrochronologically to the middle if the 1400s. The church was refurbished under the owner of Engelsholm, Gerdt de Lichtenberg, in 1738 (cf. Nørup Church), and the dilapidated building underwent major repairs in 1912 headed by the architect J. Therchildsen.

The Romanesque ashlar building has no decorative details preserved, apart from a chamfered footing. The interiors are covered by flat beamed ceilings; the round chancel arch was expanded c. 1550. Of the original, small windows one can now only see the bricked-up north window of the chancel, while two detached Romanesque window perpends have been inserted in the rebuilt north side of the nave.

The tower, which houses the bell from 1462, is as wide as the nave and rises as an imposing rectangular structure with gables across the short ends in the south and north. The ground plan is unusual, and the closed-off character of the tower is also distinctive.

Around 1900 plans were well in hand to demolish the church and replace it with a new, larger one (cf. p. 3003). In 1901 the Ministry of Church Affairs granted permission for the demolition of the church, but soon regretted its decision. And since in the same year wall paintings were discovered on the chancel wall, the paintings were used as an argument for preserving the old church.

Wall paintings from c. 1550 were uncovered in 1901, but only a foliage decoration in the chancel arch could be repaired. The remainder, a representation of St. Andrew in the chancel and a few scenes from the Passion of Christ on the north wall of the nave, were covered up again in 1912.

Furnishings. The oldest item of furnishing is the font, c. 1350, of sandstone, while the bell bears the date "1462" and has been attributed to the north west Jutland bell founder "Klaus". The Communion table is a panelled work from the beginning of the 1600s, perhaps contemporary with the pulpit from c. 1620. It has been attributed to the cabinetmaker HPS(søn) or HPS(nedker), who is known from the Varde area in 1603-26 and was later active in the Holstebro area. The beautifully preserved Renaissance pews, despite their consistency, were made in several rounds in the decades around 1600. Their rare wall panels were set up in the same period and have the same look of the style of HPS, as does the oldest part of the altarpiece. But most of the latter is from 1738 and bears coats of arms and a long panegyric inscription in praise of the church owner Gerhard Hansen de Lichtenberg. The paintings on the altarpiece of The Last Supper and The Agony in the Garden are signed by Mogens Christian Thrane in Ålum, who at the same time executed the emblem painting in the panels of the pulpit. The paintwork is otherwise the result of a refurbishing in 1938-1941, when as far as possible the original colour scheme from 1738 was re-established.